

213

7 HU 42 ER

891.99

5-96

13 APR 2011

Յ Ր Ա Ր Ի

ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ՀԵՎՐԷՐԴ
1897

ARMENIAN LIBRARY OF HAVERHILL, MASS.

Դ Ի Ա Կ Ն Ե Ր

ԱՍՊԵՏԵԱՆԻ

Բ Ա Ղ Ո Ւ
ՏՊԱՐԱՆ «ԱՐԱՄԱԶԴ»
1910

Б А К У
ТИПОГРАФИЯ „АРАМАЗДЪ“
1910

213

Дозвол. цензур. 1910 г. 16 нояб.

2795-74

Թ Ա Ռ Ա Ն Ջ Ք Ն Ե Ր

I

Զատիկ կիւրակի էր. բնութիւնը զարթ-
նելով մարտի մարտային օրերից ու բաց-
ւելով մասախուղ և մրրիկներից, ողջունում
էր ապրիլի զալուստը. ցրտից հեռու հե-
ռու երկիրներ աքսորված ծիծառները վե-
րադառնալով աւետում էին գարնան գա-
լուստը ու հիւրասիրում հիւրընկալ Ար-
ցախում: Մահաշունչ քամուց ու ձիւնի
հաստ շերտերից վատակած սարերն ու
պարտէզները սկսել էին բացւել. դաշտերն
ու այգիները կանաչում էին զարգարելով
Ղարաբաղի հինգ բանայ մերկութիւնը.

Շուշւայ գաւառի X գիւղի բնակիչնե-
րը չկարգնելով իրենց պապական սո-
փութիւնը դափ ու զուռնով դուրս գա-
լով գիւղից մօտիկ այն այգիները, որտեղ
լինում էին ամեն տարի Զատիկ կիւրակի օրը,
երկու սեռի խառնի խումբ ամբոխը ողջու-

նում էին գարնան գալուստը, իրար հանգիպելիս ասելով «պարի գարուն» լինի:

Մանուկները անգիր արած բարի գարուն խօսքը խումբ-խումբ վազվզելով ցողապատ խոտերով ու երկար արոտասանելուց կիսայոգնած արագ-արագ պատմում էին ամեն մի հանգիպողին էլ տալով մասն ասելով «հայ պարի գարուն լինի հա, հայ պարի գարուն լինի. պարի գարուն»:

Թաղ-առ-թաղ գառ-գառ խմբակներ կազմելով երգում, պարում, «ք ե փ» ասելով ողջունում էին «պարի» գարնան գալուստը . . .

Կատարեալ գարուն էր, բարի գարուն, գարուն բնութեան բացման, գարուն սիրելի ծիծեռնակների երամակներով վերադարձման, և գարնան ընդհանուր իրականութեան խնդութեան ու զւարճութեան, և գարուն ալվանահիւս ծաղիկներով գարգարման այն չոր բլուրների ու տունիկերի, որոնց վրայից յորդ ու պղտոր հոտանքը անցնելով ձեռքել, թողել էր անարգար գծեր ու կայծակներից պատառոտած բաւականին մասնիկներ սիրուն ու պտղատու ծառերից:

Ամբողջ օրը անցկացնելով ուրախութեամբ ու զւարճութեամբ, արդէն իրիկ-

նաղէմին վերադառնում էին գիւղ բոլոր քէփաւորները խառնելով դափի, կէցցէի, երգի ու երբեմն-երբեմն և ատրճանակների ձայները իրար: Մ. Յ—եանը դուրս գալով իրենց բակից նայում էր ուրախ թափօրին: Միայն նա էր միակ երիտասարդը գիւղում, որ չէր գնացել դիմաւորելու գարնան գալստեան, ու Սօնայի հետ մնալով տանը սովորեցնում էր նրան դրել ու կարգալը

Նա ստանալով միջնակարգ կրթութիւնը քաղաքում ու սովորած լինելով քաղաքի նիստ ու կացին, այժմ վերադարձել էր գիւղը ծնողների մօտ ու ուզում էր հայրենիքում ու հայրենի խրճիթում անցկացնել Ձառիկը: Նրա ծնողներն իրենց որդու համար նշանել էին 14 ամեայ գեղեցիկ Սօնային, որ որդու սիրտը «յետ լինի», դէպի գիւղը ու քաղաքին սովորելով չմոռանայ իրենց:

Յ—եանը ամբողջ օրը Սօնայի հետ տանը մնալով այժմ դուրս էր եկել, քննում էր գիւղի սովորութիւնները նայելով եկողներին: Ինչքան խնդրել էին նրա ծնողները, նա չէր գնացել քէփի, և վերջապէս ծնողները համոզւել էին, որ գուցէ

Սօնայի համար չի գալիս, որոնց տանը հիւանդ լինելու պատճառով Սօնանք քէփի չէին գնացել, ու մտածել էին Մ—ին թողնել այդ օրը Սօնային մօտ, որ Սօնան կովկասի լեռներում սարերի բնութիւնից ստացած՝ իր գեղեցկութեամբ, ու օրիորդին յատուկ ժպիտներով աւելի բորբոքէ նորա միտքն ու սիրտը, որ նա միանգամայն մոռանայ քաղաքի ապագան:

Յ—եանի ուրախութեանը չափ չկար, երբ նա տեսնում էր, որ իւր հայրենի գիւղացիները բոլորը ուրախ-ուրախ վերադառնալով բնութեան լարերին էին տալիս իրենց երգերը, տաղերն ու կատակները, բայց մէկ էլ մոլորում էր որ ինքն էլ չի իւր ընկերների հետ մի խմբում, և մէկ էլ ժպտում, երբ տեսնում էր գեղեցիկ Սօնային իբրեւ ընկեր՝ իւր մօտը իրենից անբաժան, նոքա հարսնացու ու փեսայ, դիտում էին գիւղը վերադարձող ուրախ-ուրախ թափօրին, որոնց առաջը տանում էին մի քանի նոյն օրը վերադարձած ծիծեռնակներ, որոնք գիւղացոց գտնելով ուրախ դրութիւնում, իրենք էլ նոցա ուրախութիւններին մասնակից լինելու համար վայրկեանապէս՝ երբեմն բարձրանում էին երկինք, երբեմն նետւում յառաջ ու մէկ էլ

յետ դառնալով գետնի երեսով՝ համբուրելով նորա բոյսի խոտերի գազաթները անցնում գիւղացիներից շատ մօտիկով կարծես նոցա պարզ ցոյց տալու՝ որ մենք ծիտ կամ ուրիշ թռչուն չենք՝ այլ աւետաբեր ծիծեռնակներ . . .

Երկու սեռի ժողովուրդը օդը թնդացնելով անցնում էին զատ-զատ խմբերով, երիտասարդները մի, կանայք ու աղջիկները մի այլ կողմով

Ով որ չէր գնացել գիւղից դուրս, այժմ դուրս գալով անից, թամաշայ էին առնում եկողներին, նոյնիսկ ծերերը դուրս գալով ու նայելով եկողներին, յիշում էին իրենց անցեալը ու անիծում ծերութիւնը անուանելով նրան վաղահաս տանջանք:

Բոլոր թամաշաւորները ուշք դարձրին դէպի եկող մի խմբակ, որտեղ հինգ մարդ նստած մի ձի ունեցող սայլում, ու բոլորը արբած զանազան կատակներով ու հայհոյանքներով անցնում էին գիւղի միջով: Սայլակը հասնելով Յ—եանի ուղղութիւնը ու շարունակելով իւր բզաւումները անցնում էր:

Սօնան սայլակի միջի արբած մարդկանցը ճանաչելով թէ ինչ մարդիկ են նոքա, սիրտը թըրմփ-թըրմփում էր, որ մի

գուցէ մեզ մի անբարոյական բան ասեն,
այսքան բազմութեան ներկայութեամբ,
այն էլ հարանացու ու փեսայ իրար ներ-
կայութեամբ, և ուզում էր իմաց տալ Ձ—
եանին որ լաւ մարդիկ չեն այդ խմբակն,
ու գնան սուն դոցա ներկայութիւնից
բայց չէր համարձակուում խօսելու:

Յ—եանը տեսնելով Սօնայի անհան-
գստութիւնը ու նորա հայացքից իմանալով
նորա միաբը, հանգստացրոց նորան բնաւ
չը նայելով դէպ սայլակի միջի խմբակն, որ
նոքա էլ իրենց չը նայեն ու հետները խօ-
սեն: Բայց արբած խմբակն նկատելով նո-
ցա—սկսեցին ծիծաղոտել, հրհռալ ու հայ-
հոյել . . . : Որը գոռում էր ասելով «բժ-
չեն էլ ամաչում ու երկուսը իրար
հետ կանգնել են մարդկանց մօտը»,
որն ասում էր՝ «կարգացածին նայեցէք—
հէյ յո՛ւշա», որը մի ուրիշ սպանիչ խօսք՝ և
այլն:

Նա ուզում էր գնալ մտնել տուն, որ-
պէսզի չը տեսնէ դոցա, բայց մէկ էլ յա-
մառելով զսպում էր իրեն մտածե-
լով որ գնալուց բոլորը կը համարեն իրեն
անգօր. բայց նորա սիրար բորբոքում
ու ալեկոծում էր այն ամեն մի խօսքից,
որ նա լսում էր այդ խմբակից, մանաւանդ

երբ որ այդ խօսքը ուղղւած էր լինում
Սօնային, որն միամիտ ու անմեղ կանգնած
էր իր մօտն:

Սայլակը դեռ բոլորովին չէր հեռացել,
երբ նրա մէջ նստածներէց Պ. Ապրեա-
եանը կանգնելով սայլակի մէջը սկսեց
բարձրաձայն կիսաբզաւ եղանակով երգել
ինքնահնար երգը . . . :

Սօնան իմ եար ինի

Այս գիշեր իմ... ինի...

Եւ ուզում էր շարունակել, բայց
խմբից մէկը նրան զսպելով նստացրեց, ու
սայլակը անցաւ:

Երգը լսեցին Յ—եանը և Սօնան, ինչ-
պէս և լսեցին բոլոր թամաշաւորները, ու
նայեցին դէպ ամօթից ներքուստ ալեկոծւող՝
խսկ արտաբոլստ ամօթախածութիւնից գոյնա-
փոխ եղած երիտասարդները:

Յ—եանը գոյն-գոյն փոխւելով մի բա-
նի անգամ նայեց դէպ անցնող սայլակը,
և դէպի ներկայ երգիները, ու երբ նայում
էր դէպի Սօնան, նա արդէն արձակում էր
այնպիսի մի թառանչ, որից Յ—եանը ի-
մացաւ որ Սօնայի սիրան էլ նոյնպէս բոր-
բոքւում է այդ խօսքերից—ինքնպէս իրե-
նը, ու այդ արդար թառանչով զովացնում
էր թէ իր այրւող սիրան, ու թէ ատում

ներկայ եղողներին նոցա ներկայ լինելու համար, ու թէ պատասխանում գրեթե խմբակին այդ թառանչով:

Յ--եանը այլևս չկարողացաւ սպասել ու Սօնային նշան արեց, որ հետեւէ իրեն:

Նոքա մանուկ էն տունը, բայց Ջ—եանի սիրտը ալեկոծւում էր թունաւոր խօսքերից, ու նա ինքն իրեն և անգոր էր զգում այն թառանչի առջև, որ Սօնան արձակելով դժգոհութիւն էր յայտնում իրեն թէ ինչո՞ւ չես վրէժխնդիր լինում:

Տուն մանկուն պէս նա վերցրեց իր արկղից մի բան Սօնայից աննկատելի կերպով՝ ու դուրս գալով Սօնային ասեց— «սպասիր մինչև դալս»: Սօնան շուտաւժ կանգնել էր տանը, ու աչքերը չքուէր գետնին, ու երկար ժամանակ նայում էր այդպէս: Քանի բոլորից յետոյ Ապրետեանի տան մօտը լսեց ատրճանակի մի ուրտում:

Սօնան ոչինչ չհասկանալով պայթում մից, ու կարծելով թէ թափորիցն է, մեհամարտում էր իր ներքին նորաստաց վրշտերի հետ:

Իսկոյն ներս մտնելով Յ—եանը վայր-

կեանապէս գրեց Սօնային, ու իսկոյն նորա ճերմակ գագաթին դրօշմելով իւր առաջին և վերջին համբոյրն, ու «մնաք բարեհա՛ւ», ասելով շտապով տնից դուրս եկաւ . . . :

Սօնան կատարեալ ապուշ էր:

Նա առաջ չիմացաւ թէ ինչ է կատարւում իւր շուրջը, ապա տեսնելով Ջ—եանի «մնաք բարեհի համբոյրը», ուղեց հետևիլ նորան, բայց նա արդէն հեռացել էր:

Իսկոյն գիւղում դադարեց դափ ու զուռնի կէցցէի ձայները, ու սկսեց ազագույն — հարայ ու հրօցի, «բռնեցէ՛ք» ու հրացանների տննապատակ տրաք-տըրաք ուցը:

Մութը ընկաւ:

Ամբոխը սկսեց որոնել այգիները ու մարագները, բայց ոչինչ չճարւեց: Ջ—եանը մթութիւնից օգտւելով փախել ու մտել էր գիւղից քիչ հեռու գտնուող «Ծակքար» կոչւած քարէ անդունդը, ու այդ տեղից նայում էր դէպի գիւղը, դէպի այդ նուիրական ծնող, ու թշնամի խրճիթները:

Մի քանի բոլեներ առաջ այդ եռող գիւղը այժմ խարխափում էր թանձր խաւարի ճիրաններում, ու ոչինչ այնտեղ ո-

բոշ չէր նկատուում: Յանկարծ տեսաւ նա մի կրակ վառւած դուրս է գալիս գիւղից, ու նա կարծում էր այդ ճրագաւորը Սօնան է, ու կը գտնի իրեն:

Ճրագը գիւղի շուրջը գտնուող խիստ այգիներում մերթ — երևում էր, ու մերթ անյայտանում, ու բոլոր ժամանակ նա լուռ նայում էր դէպի այդ մերթ մթնոց և մերթ լուսաւորող զառիվայր կողմը, — ուր մի քանի բոպէ չքանալուց յետոյ՝ կրկին երևում էր ճրագը վարդագոյն — ջինջ լոյսով:

Ճրագը մի քանի բոպէսով կանգնեց, ու նա աշխատում էր մի բան նկատել ճրագի շուրջը, բայց թանձր խաւարը թոյ չէր տալիս: Նա անգնդում մտածում էր՝ թէ չիցէ նա Սօնան է, ու ինձ փնտրելով ուզում է յետ տալ մատանիս ու տւած համբոյրս, և ուզում էր դուրս գալ ու մօտենալ կանգնած ճրագին, բայց երբ մէկ էլ յիշում էր մի քանի ժամ առաջ իւր յետից տնոց գնդակների սրտումը, աւելի էր նետում գէպի անդունդի խորքը:

Իսկոյն փոքրիկ ճրագը վառւելով մեծ լոյսով լուսաւորեց ամբողջ գիւղը:

Նա ոչինչ չէր հասկանում, ու կարծում էր թէ այդ բոլորը բնական երևոյթ-

ներ են, ու միշտ գիւղումը լինում են այդպիսի լուսաւորներ գիւղը լուսաւորելու համար, բայց երբ տեսաւ որ վառւածը իրենց մարագն է, որակզ չէր ուզեցել թագնել, ու շուրջը կանգնած են զինւած մարդիկ, հասկացաւ որ ոչ, դեռ բոլորը չեն քնել, ու իրեն դեռ փնտրողներ կան, որոնք կարծելով թէ իրենց մարագումը կը լինի թագնւած, հրդեհել էին նորան, որ դուրս գայ մարագից, ու խփեն գնդակով: Մի քանի բոպէից յետոյ մարագը հալւեց հրդեհն լեզուններից, ու կրկին գիւղումը տիրեց խաւարը:

Կրկին հրդեհի մայր փոքրիկ ճրագը մերթ-ընդ-մերթ երևելով յետ գնաց գիւղը, ու այլ ևս չերեւեցաւ յաւիտեան:

Յ— Եանը միշտ նայում էր դէպի գիւղը, որ տեսնի մի ճրագաւոր, ու մտածէ թէ դա Սօնան կը լինի, ու փառատէ կիզիչ վշտերը, բայց ոչինչ չէր երևում:

Նա անհուն մտքերով պաշարւած մրտածում էր, մտածում, ու չգիտէր թէ ինչ է մտածում, ուր գնար:

Յանկարծ անդունդի դռանը երևացին չորս փոքրիկ ճրագներ, մի անդամից վառւելով, ու այս ու այն կողմը անցնելով:

Նա սարսափելով չգիտէր ի՞նչ անել,

ու երբեմն-երբեմն ատրճանակը ուզողելով դէպ ճրագները մէկ էլ յետ էր քաշում, ինչո՞ւ ճրագները մէկը չէ, որ նա կարծէ թէ Սօնան է, և ոչ թէ թշնամիները, — ահա ինչն էր նրան կատաղեցնում, ու ինչու էր նա զիմում ատրճանակին, չիմանալով որ ոչ առաջին մտածածն է, ոչ էլ երկրորդ:

Նա ինքն իրենից սարսափում էր դիտելով ատրճանակը, որ մի քանի ժամ առաջ վերջ էր տւել մի մարդու կեանքին, ու երբ նայում էր դէպի մահաբեր ճրագները:

Իսկոյն ճրագների մօտից բարձրացաւ շան ձայնի նման մի տևողական աղաղակ, ու նա կարծեց թէ իրենց շունն է՝ տեսնելով իւր աիբով կրիտիկական դրութիւնը, յետեւել էր իրեն:

Բայց ոչ, այդ էլ չէր, ու շուտով գոյլեր վերջացնելով քաղցածութիւնից ծագող ունոցը, իրար ժանիքահարելով հեռացան տանելով կենդանի փոքրիկ ճրագները:

Գայլերի գնալուց յետոյ նա իւր ուշադրութիւնը լարել էր դէպի բիւրաւորագ տիեզերքը, որոնք իրենց վառ ու անսանցանելի աստղեան ճրագներով շատ նման

էին այն առաջին ճրագին, որ նա կարծում էր թէ Սօնան է:

Երկնքի ճրագները բիւրաւոր էին, ու անշարժ, միայն երբեմն-երբեմն նրանցից մէկն անցնելով թողնում էր երկար դիժ իր ընկերներին ասելով «մնաք բարեւ», ինչպէս ինքն էլ Սօնային էր ասել: Նա ամեն մի աստղ անցնելով մտածում էր թէ այդ անցնող աստղը իրենն է, ու անցաւ, ինչպէս ինքն անցաւ իր Սօնայից . . . :

Նա միշտ նայում էր դէպի երկինքը, ու նրա ճրագները, մինչև որ հեռու հորիզոնում երեւեցաւ մի վառ աստղ, ու նորա սիրտն կրկին հասաւ Սօնային:

Նա նայում էր միշտ դէպի այն աստղը ու կարծում՝ որ դա անպատճառ Սօնան կլինի:

Ձէ որ Սօնի պէս վառ է ամբողջ երկնքում, ինչպէս Սօնան վառ է ամբողջ գիւղումը, միակը լինելով:

Բայց աւաղ, իսկոյն այս վառ ճրագն էլ իր ժամանակին անցաւ, երկնքի կապտագոյն շերտն, ու կրկին տխրեցրեց Յ—եանին:

Ձէ որ նա թաքուն էր գալիս, ու պիտի միայն և միայն Սօնան լինէր, ախր

ինչպէս բարձրացաւ նա երկինք, միթէ նա
ինձ երկնքումն է փնտրում մտածում
էր նա:

Ձէ: Ձէ, նա էլ չէ Սօնան . . . Սօ-
նան ինձ բոլորովին մոռացաւ, ու չի էլ
մտածում իմ մասին, այլ նա լոյս աստղն
է, մեր գիւղի սարիցն բարձրանալով եր-
կինք, — աւետում է ճամբորդներին ճամբի
եղնելու, — մտածեց նա, ու դուրս գալով
անդունդից հեռացաւ լուռ քայլելով:
Նա գնում էր, ու երբեմն-երբեմն յետ նա-
յում, կարծելով թէ մի գուցէ դալիս լինի
Սօնան, սակայն ոչ ոք չէր երևում, ու նա
համոզւեց որ Սօնան իրեն մոռացել է բո-
լորովին, ու այժմ մտածում է մի ուրիշ
փեսացւի մասին, ու առանց յետ նայելու
շարունակեց ճանապարհը, ինքն էլ չի-
մանալով թէ ո՞ւր պիտի երթայ:

II

Արեւ բաւականին բարձրացել էր: Եր-
կար թափորն ուղղւած դարնան գալստ-
եան՝ բերել էր իւր առաջին ոսկեղօծ օրը:
Ամեն մարդ գնում էր դաշտ՝ ողջունելու

նորա դարունը գործով: Միայն Յ եանն
էր որ վախենալով ցերեկով շարունակելու
անորոշ ճանապարհը, որ կարող էին նկա-
տել իրեն որոնողները, — մտել էր Ս. շէնի
մօտ գտնուող անտառը, և սպասում էր
գարնան առաջին օրւան միջնանալուն: Նա
քաղցած էր յոգնած, և բաւականին ան-
քուռ: Թփերի միջից նայում էր այս գիւ-
ղին ու տեսնում խաղաղ առանց արբած
մարդկանց, ու հրացանաձգութեան, ու նա-
խանձում էր, որ այդ չէ իրենց գիւղը:
Նա նայում էր միշտ գէպի գիւղը, ու միշտ
յիշում իրենցը, և ամեն մի օրիորդ կամ
կին այնտեղ տեսնելով մտաբերում էր Սօ-
նային, ու նրան միւս օրւան սովորեցրած
դասն, ու երեկուան դրօշմած անջատման
քաղցը — բայց դանն ապագայ գուշակող համ-
բոյրը:

Յանկարծ նա բոլորովին թողեց գիւ-
ղին նայելը, ու զարմացած նայեց գէպի
իւր ձախ կողմում լուռ ձայնը խիստ վա-
խեցած: Նա գողգողալով առանց տեղից
շարժւելու նայեց, ու տեսաւ երկու օր-
իորդների, որոնք քաղում էին ծաղիկներ:
Նա իրեն բոլորովին ժողովեց ու թաք կա-
ցաւ, որ չնկատուի, ու յոգնա-
ծութիւնը մոռանալով սկսեց լուռ գննել օր-

խորդներին, որոնք մօտենում էին դէպի նորա կողմն, ու նա դորանց նայելով հիանում էր այդ Զատակին Զատակի ձւի պէս զարգարւած ծաղկաքաղ աղջիկներով, ու լսում նոցա խօսակցութիւնը: Նոցանից ամեն մէկը մի-մի փունջ մանուշակ ու վարդ խառն փնջելով կախել էին իրենց գիւսակների ծայրից, ու գիւսակներն ուղղել դէպի իրանների կողմը:

Յ— Էանը տեսնելով այս նոր Սօնաները, ամեն ինչ մոռանում էր ինչ անցրել էր միւս օրն, ու ընկել դադարգիւն բոլորովին հիանալով այդ գալարազուարթ վարդերով: Նա ինքն իւր վերան գայրանում էր ըստէսպէս փոխւելով, երբ յիշում էր որ ինքը պատճառ եղաւ թողնելու զոցանից ոչ պակաս իւր Սօնային, անբախտացնելով նրան ու արեամբ զրօշմելով նորա նշանը, և մէկ էլ հպարտանում ինքն իրեն հարց տալով թէ՛ «թէկուզ արի այդ բոլորը, բայց չմնացի Սօնայի առջեւ սնդոր, ու չ'թողի առանց վարձատրութեան նորա այն թառանհն, որ չէր մոռացւիլ ամբողջ մեր ամուսնական դարում:

Յանկարծ նա մոռանալով ամեն մի միտք ու գարմացած ուշադրութեամբ ըս-

կսեց նայել դէպի օրիորդները, որոնք այժմ գտնւում էին դրամայում:

Օրիորդները անտառում թէկուզ գիւղից այնքան էլ ոչ հեռու, բայց անտառի խիտ տեղն ընկնելով, ու Յ---եանին շատ մօտենալով կանգնել էին, ու սկսել քաղցր զրոյց: Նոքա իրար հետ խօսելիս իրար անուն էին տալիս, ու իրար ասում էին — «աղջի»:

Նոցանից մէկը միւսին դառնալով ասեց, — «աղջի պա էտ «կնչկարմիր» կտրած Արշակը հիբա կեալու զարբերութիւնից», (օտարութիւնից):

— Է՛յ, ինչ գիդամ, ասըմբն թա՛ էս աշունքըս կըսկանայ — պատառնանեց միւսը գլուխը դժգոհօրէն շարժելով:

— Ներակ քեզ, — ասաց հարց տուողը, շարժւելով դէպի մի վարդի թուփ:

— Էլ ինչ ներակ, հալա որչանք վախա (ժամանակ) կա չքօրը (մինչև) նւսասարգը: Մշունք (այքան) սպասալրմ աշկս ճիւր ա կարալ, — ասաց միւսն, ու ինքն էլ շարժւեց դէպի մի այլ վարդի թուփ:

Նոքա այսպիսի խօսքերը ուղղելով իրար քաղում էին ծաղիկները:

Ինչպէս կը նկատի ընթերցողը, աղջիկներից մէկը նշանուած էր ու սպասում

էր իր փէսացուին օտարութիւնից նաւասարդին վերադառնալուն:

Յ— Եանը լսելով այսպիսի խօսքեր կըրկին պաշարեց անհուն մաքերով: Նա մըտածում էր Սօնայի մասին կրկին՝ թէ նա էլ ինձ համար կլինէր սպասում, ու ինձ «կանաչ-կարմիր» ասել սալիս իւր ընկերուհիներին, եթէ երէկ զործած չը լինէր այնպիսի ոճրագործութիւն, ու գնալիս լինէր ուսումս վերջացնելու: Բայց մոռանալով ոչնչացան այդ բոլոր ցնորամիտ մաքերը, երբ յանկարծ տեսաւ, որ ոչ նշանաւոր աղջիկը մօտենալով նշանաւորին, ու չորս կողմը նայելով ասաց, — աղջիկ էստեղ ոչոնք չկայ որ մեզ տեսնի, պէր մի անդամ պաշեմ Արշակի անուանից, սիրաւոր հովանայ:

Նոքա այս ու այն կողմն նայելով զըրկախառնեցին . . .

Յ— Եանի երակները այժմ սկսեցին եփւել, ու նա սկսեց կատաղի կոխ իր գէմ իր արեամբ պատերազմելով . . . Բայց աւանդ, դեռ օրիորդները լիովին չէին վերջացրել իրենց համբոյրները, ու կշտացել այլա-անունեան համբոյրներից, երբ յանկարծ նա սարսափից տեսնելով երկու հարս

ու փէսայ օրիորդներին իրարից բռնի բաժանում . . . :

Ոչ նշանաւոր օրիորդին նա շտեպաւ թէ ինչպէս հեռացաւ, իսկ նշանաւոր երբ ուղեց ճշալ, իսկոյն նրան բռնողը, որ հագել էր ալխաւուղ՝ աստառին շուռ տւած, ու երեսին տեղ-տեղ ցելս քսած, զըպանից հանելով կեղտոտ թաշկինակը, որի մի մասն ունէր ձեռների առատ կեղտ, իսկ միւս մասն արեան, որ ինչպէս երեւում էր միջին միս էր փաթաթել, իսկոյն կոխեց օրիորդի բերանը:

Նա ուզում էր բռնաբարել ծաղկաքաղ ու կանանչ կարմիր երազ նշանաւոր աղջկանը, ցելսոտ երեսով . . . :

Իսկոյն միւս օրւան սաթայէլտիան մաքերը պաշարեցին Յ— Եանին, ու նա իմանալով թէ բռնաբարողները թուրքեր են, որովհետեւ կեղծ շորերով շատ էին նմանւում թուրքերի, ատրճառակը հանելով դուրս եկաւ թագստատեղից, ու մի գնդակով դետին զլորեց այս զազրելի մարդուն ու երկրորդ գնդակով սպանեց նրա զազան ընկերոջն:

Երկու ընկերները ընկած արիւնարբու թաւալւում էին մի քանի բոսէ առաջ ծա-

դիկներ տուող թփերը ներկելով արիւն-
նով:

Աղջիկները ուշքի գալով, բայց ասար-
ճանակի սրտատմի ու գիւղիների սարսա-
փից կանգնել էին լճեր, ինչպէս արձան,
իսկ լեզուները որ մի քանի բոպէ առաջ
մարգարիտ էին թափում, այժմ կատարեալ
պապանձուել էին:

Աղջիկները գուցէ կաթածանար լինե-
լին, եթէ Յ—եանը ասարճանակը ծածկելով
շուտ չխօսէր ասելով՝ «մի վախի՛ք, ես
ձեզ եղբայր եմ, ու սկսեց մօտենալ գէպի
նոցա, մտածելով որ իր փրկած գոհերը ի-
բան կը տան քիչ հաց քաղցն յագացնելու:
Բայց աղջիկները ճշտով փախան գէպի
գիւղը թողնելով ազատիչին քաղցած: Նա,
որ ուզում էր պարզ երեսով ու բարու-
թեան ժպիտով մօտենալ ու հաց ստանալ
փրկած օրիորդներից, սկսեց ինքն էլ —
փախչել ինքն իրենից կրկին նեղանալով,
ու ինքն իրենից դանդաղալով, որ չկարու-
ղացաւ շնորհիւ իր կոպտութեան, աղջիկ-
ներին փրկել մի այլ պարագայով ու ար-
ժանանալ նոցանից շնորհակալութեան ու
ուտելու հացի:

Մի քանի բոպէից յետոյ ամբողջ գիւ-
ղացիք թափուել էին գիւղիների շուրջը, ու

սպանուածների երեսներից ցեխերն մաքրե-
լով ու շորները երեսներին շուռ տալով, —
տեսան որ երկուսն էլ իրենց գիւղացի են,
ու մէկը ոչ նշանւած աղջկան բաժանւած
հօրեղբայր Գալուստը, իսկ միւսը գիւղի
մտադործ Սողոմոնը, որոնք ուղիղ այնպէս
ինչպէս Յ—եանը, զարանից նկատելով եր-
կու աղջիկներին վարդի թփերում, մարդ-
կանց զերերում, անցնելով մարդկային համ-
բերութիւնից և փոխելով կատարեալ կեն-
դանուն, սկսել էին մօտենալ նոցա
պատուին, անճանաչելի ու ցեխոտ երեսնե-
րով:

III

Թէ ո՛ւր գնաց Յ—եանը, — ոչ ոքի
յայտնի չէր: Ոչ ոք չկարողացաւ մի տե-
ղեկութիւն տալ նորա անբախտ ծնողներին,
որդու ուր լինելու մասին: Իսկ Ապրեսեա-
նը, որն սպանուել էր նորանից, չունէր մի
այնպիսի բարեկամ, որ ման գար ու ճա-
րէր նորան: Յ—եանի մասին գիւղում ա-
սում էին թէ, իբր նա անցած կլինի Պարս-
կաստան. իսկ քաղաքի ծանօթներից ոմաքն

ասում էին թէ նա միշտ մտածում էր մի սրև է աղբիւրից նիւթապէս ապահովուել, ու շարունակել ուսումն, իսկ ումանք էլ թէ նա միշտ մոլորոտում էր, երբ մի սրև է ապա ձիւս վրայ նստած անցնում էր քաղաքի փողոցով գինւորների գունդը տանելիս իր յետեիցը երգել տալով, ու ասում էր որ ես օփիցէր պիտի լինեմ:

Դժբախտ հայրը չգիտէր ո՛ւր գնար, ոչ Պարսկաստան գնալու ոյժ ունէր, ոչ էլ Ռուսաստան շրջելու կարողութիւն, և մանաւանդ երբ կարծիքներն էլ տարբեր էին, և նա յոյսը չէր կորցնում ու մտածում էր, որ իր որդին ուր էլ որ լինի կը մխիթարէ իրեն գէթ նամակով յայտնելու ողջ լինելն:

Սակայն անցան օրեր, ամիսներ, ու ոչինչ չկար, և տարիները գոլորւելով անցան իրար յետեից, ու իրենք հաշեցին Մ-ին կորած:

IV

Յ—եանի անյայտանալուց յետոյ թէ քանի տարի էր անցել, զբա ճիշդ թիւը իմացող չկար: Ասողներ կային թէ տասն

և ութ տարի է անցել, կային և ասողներ թէ քսան տարի է անցել, ինչպէս կային և քսանը հինգ տարի ասողներ: Ոչ ոք ուղիղ թիւը չգիտէր: Միայն Սօնան էր, որ իր հինգ մատի պէս գիտէր անցած տարիները: Նա շատ սուգ պահեց իւր սիրելիի անհետանալուց յետոյ ու շատ ու շատ լաց եղաւ, լաց էր լինում մանաւանդ, երբ ասում էին թէ «անբախտ» ես, «վերադառնէ՞՞ք» կայ և այլն:

Նորա ծնողները տարի ու կէսից յետոյ շահաւանամեան պսակ տւին նրան պրոսկելով մի աղի հետ, որ երկար մնացել էր օտարութիւնում ու ամեն կողմերով պակաս չէր մնացել քաղաքի ապականութիւնաց ու շոտյլ և անառակ կեանքից, օրուայ աշխատածը ծախսելով գինեաներում, ու թուղթ խաղալով, որը չկարողացաւ ապրելու առանց քաղաքի: Նա երեք ամսից յետոյ կրկին գնաց Սօնային անծանօթ հորիզոններ շրջելու, ու վերադարձաւ միայն երեք տարուց յետոյ այն էլ դադարկածն ու հիւանդ:

Սօնան անբախտ մնաց և զաւակի կողմից, երեսայ չը ծնելով իւր ամբողջ կեանքում, ու միշտ տրանջում էր ասե-

լով՝ «Աստուած ինձ անբախտ է ստեղծել»:

Մի օր կիւրակի էր, Զատիկ կիւրակի. ուղիղ 19-րդ, 190 թւի զատիկ կիւրակին. այն օրից, երբ Յ—եանը անհետացել էր: Ամբողջ զիւղը իւր սովորական տեղը տօնում էր թափօրն: Գիւղում միայն մնացել էին ծերերը:

Այն օրուանից, երբ պատահեց զբաղդ անցը, Յ—եանի ծնողները ուխտեցին էլ շտօնելու գարնան գալուստը, ու տեսնելու արիւնոտ ապրիլը . . . Դոցա ընկերակցում էր և Սօնան, որ աւելի խորն էր ուխտել չզնայու այն այգիները, որ տեղից եկողները գաղարգիւն էին գցել իւր ուսուցիչ նշանածին,— փեսացուին: Երբ հասնում էր ամեն տարի յիշեալ օրը ու բոլորը գիւղացիները գնում էին քէփի, Յ—եանի ծնողներն ու Սօնան գնում էին փոխադարձաբար միմեանց տները ու այգալիսով անցկացնում այդ օրը, որը բոլորի համար մի «մեղր» բայց իրենց համար «լեղի» օր էր:

Այսպիսի մի մեղր ու լեղի օր էր:

Ամենքը գիմաւորում էին գարնան գալուստը: Սօնան նստած էր Յ—եանի ծնողների տանը, որ հայրը միայն կենդանի էր,

խակ մայրը՝ ոչ, որն չէր կարողացել տանելու դժբաղդ ցաւն ու որդու անհետանալուց չորս տարի յետոյ մտել էր գերեզման, ընդմիջտ մոռանալու ծնողական վշտերը:

Յանկարծ մտաւ գիւղի գլխիւր, որ ամեն կիւրակի գնում էր Շուշուց գիւղի հասցէին եկած պոստը բերելու, ու Յ—եանի ծերունի հօրը տւաւ մի ծրարի ձեւ ունեցող կապոց, ասելով՝ ձեր հասցէին է եկած: Ծերունին զարմացաւ տեսնելով կապոցն, ու չէր ուզում բանալ ասելով՝ ով ունիմ որ ինձ համար բան ուղարկի: Բայց գլխիւր համոզեց նրան ասելով, որ թէկուզ չնջւած է ուղարկւած պոստային կրփիքի այն մասը, որ պիտի ցոյց տար ուղարկւած քաղաքի անունը, բայց հասցէն ձեր հասցէին է, պէտք է որ ձերը լինի:

Ծերունին ուզում էր բանալ կապոցն, բայց յանկարծ մէկ էլ վայր դրաւ երբ դողողացին ձեռները, ու առաց «այստեղ խաթայ» կայ:

Գլխիւր բացեց կապոցը, որից դուրս եկաւ մի լուսանկար քաշւած մի զինւորական (պողպտեղմնիկ) իր երկու տղալ ու մի աղջիկ երեխորց ու կնոջ հետ ու մի կարմիր թուխտ, Ծերունին ու գլխիւր մընացին երկար նայելիս, ոչինչ չհասկա-

նալով ոչ պատկերից, սչ էլ կարմիր թղթից, որովհետև առաջին անգամն էր որ տեսնում էին դոցա:

Սօսան բոլոր ժամանակ լուռ, բայց քննողական աչքերով զննում էր անտես բաները: Կարմիր թուղթը գզիրը կարգալով ասաց որ հինգ հարիւրանոց է: Իսկոյն Սօսայի աչքերից գլորւեցին մի գոյգ արցունքի կաթիլներ պատկերի երեսին, երբ նա իր ձեռին զննում էր, իսկ շրթունքներից այնպիսի մի թառանչ ժայթքեց, որ դժուարութեամբ լսող ծերունին լսելով մնաց զարմացած նայելիս գէպի նա:

Պատկերը Յ—եանի պատկերն էր քաշւած իր կնոջ ու զաւակների հետ, որին Սօսան ճանաչելով թափեց նորա այտերին այն գոյգ արցունքի կաթիլները, որ գէթ պատկերին լինի հասնին նորա համբոյրի փոխարէն . . . իսկ թառանչոյն ցոյց էր տալիս, որ նրա սրտի Յ—եան պէր մասնիկները դեռ չեն բուժւել տառն և իննը տարի, ու անհուն նզովք էր թափւած դէպի այդ բոլորին պատճառ եղող Ապրեսեանի գերեզմանը:

Նոյն երեկոյեան ուղիղ այն ժամին, երբ Յ—եանը տւել էր իւր անմոռանալի

համբոյրը, Սօսային գտան իւր տանը խեղձւած . . . :

Ուղիղ Զատիկ կիւրակի էր:

Ամբողջ գիւղացիք զափ ու գուռնայով, երգ ու հրադէններով ողջունում էին գարնան գալուստը . . . Սայլակը գոլորւելով ասնում էր մի արբած խմբակ: Իսկ Սօսան իւր խրճիթից ուղղում էր գէպի նոցա իւր կեանքի վերջին շնչով էլ իւր վերջին անհուն վշտերով բոցաբորբոք այն վերջին թառանչքների թառանչը, որ նա միշտ արձակում էր ամեն Զատիկ կիւրակի տառն և իննը տարի շարունակ:

190 — 1909

Բ.

Ա Ր Յ Ո Ւ Ն Ք Ն Ե Ր

(Կ. քաղաքի գերեզմատանը).

Նոքա տասն և վեց հոգի կանայք էին ու գնում էին լայն փողոցի ուղղութեամբ գոյգ-գոյգ:

Ութն գոյգ գնում էին իրար յետևից բոլորն լալկան, բոլորն էր հազած սեւաբզգեստ:

Մենք երեք հոգի տանում էինք գերեզմատուն քելեխի սպասը:

Ես ու Համբարձում ապերը գնում էինք բոլորի յետևից նոյնպէս լալկան, ու ծանր քայլերով:

Բոլորի առջևից գնում էր մի քսան ամեայ երիտասարդ ձեռին ունենալով մի ձերմակ կապոց, որի միջին միայն հաց էր, ու պիտի նորից հունցէր արցունքների առատ ջրով:

Ո՛հ, սարսափելի կլինի գերեզմանատանը, վերջապէս խօսեց Համբարձում ապերըն վանելով լռութիւնը:

Իսկապէս որ սարսափելի կլինի, ու չը գիտեմ ինչպէս անեմ, որ ներկայ չլինեմ

սգահանդէսին, — պատասխանեցի ես: Այնքան չէր լինիլ լաց ու կռժ, որչափ պիտի լինի Սարուի մահը լսելուց:

— Միթէ Սարուն վախճանւել է, — ասացի ես, թէ՛կուզ լաւ չէի ճանաչում նրան ու յիշում էի միայն մի երկու անգամ երեսանց տեսնելուց փողոցում:

— Այո, հէնց տուն է հասել թէ չէ, 10 օրից յետոյ մեռել է, — ասաց նա վերջ տալով:

Ափսոս Սարու, ափսոս:

Ափսոս, հաղար ափսոս, — կրկնեցի և ես, ու լուռ յետևեցի նորան՝ յետևից ընթանալով:

— Ինչ անենք, ինչ ենք կարող անել Աստուած, բոլորիս ստեղծել է տանելու համար, — ասաց նա, ու ձանձրօրէն գլուխը օրօրեց, կրկին ասելով՝ ափսոս Սարու ափսոս:

Ո՛հ, ինչպէս ես ասեմ այդ, ինչպէս բանամ բերանս ու ասեմ Սարուն մեռել է. չէ, չէ, այդ ինչպէս կլինի, լաւն նա էր, որ ես մեռնէի, ու իմ զրպանից հանելով նամակը իմանային նորա մահը, քան ես ասեմ այլևս չկայ Սարուն, — ասաց Համբարձում ապերը, կրկին վերջ տալով, — Ե՛հ ինչ կլինի գերեզմատանն:

— Ուրեմն ուզում էք գերեզմատանն ա-
սել մահը, ասացի ես, գուշակելով որ Մա-
րութի բարեկամներից մէկը պիտի լինի կա-
նանց մէջ:

— Այո, պիտի ասենք, երեք՝ օր է, որ
համակ եմ ստացել, ու չգիտէի թէ ինչ-
պէս յայտնել դժբաղդութիւնը: Բայց այ-
սօր ձեր այդ ծանօթ կանայքը, որ եկել
են ու գնում են իրենց սիրելիների գերեզ-
մանների վրայ ողբալու, մեր կինն ասաց՝
մի քանի սգամայր էլ վերցնենք, ու Մա-
րութի մահն էլ յայտնենք այնտեղ, որ սգի
ժամանակ լսուի սուգը, — ասաց Համբարձում
ապերն ու լռեց:

Ես ուզում էի հարցնել՝ թէ ո՞ր կինն է
Մարութի բարեկամն, բայց հա արդէն հեռա-
ցել էր դէպի առաջ, որի հեռանալը կապ
ուէնէր երիտասարդին մօտենալուն, որին
ես չէի նկատել, ու որին Համբարձում ա-
պերը խղճուկ եղանակով ասաց. — այժմ դուք
յետևներից եկէք, իսկ ես գնամ առջև-
իցը, կարծես դժաոտանալով հայել ե-
րիտասարդի երեսին ու այրող աչքերին,
որ մի քանի րոպէից յետոյ պիտի թափէ-
ին երիտասարդական խղճուկ արցունքներ,
դառն հեկեկանքով:

Բայց ես Համբարձում ապօր լռելիցն
ու հեռանալուցն էլ ոչինչ չհասկանալով,
երբ մնացել էինք ես ու երիտասարդը
մենակ, — դիմեցի նորան հազիւ լսելի
ձայնով, որ կանանցից ոչ ոք չլսի, որ մի
գուցէ Մարութի բարեկամը լինի, թէ քանի
ժամանակ է ինչ Մարուն գնացել է:

Նա նոյնպէս միայն մեզ լսելի, բայց
ուրախ ու զւարթ պատասխանեց, որ ուղիղ
մի ամիս հինգ օր է, ինչ գնացել է, հա ա-
ռանց պատասխանը ընդհատելու շարունա-
կեց թէ՝ «իմ եղբայրս ա իլի Մարուն, պա
ինչո՞ւ ես հարցանում, երևի դու էլ ես նի-
գարան թէ երբ է գալու, բայց հաստատ
ես էլ չգիտեմ, երբ գալը, որովհետեւ գնա-
լուց յետոյ դեռ համակ չեմ ստացել, պի-
տի շուտով գայ, արդէն ամուսնացած կլինի:
Ա՛խ, երանի այն օրին, երբ Մարուն կըգայ,
չեմ կարողանում առանց նրան մնալ, սօ, ինչէ
առանց մեծ եղբօր լինելը, շարունակեց ե-
րիտասարդը այս բոլորը իրար յետեւից ա-
րագ-արագ առանց ընդհատելու, իսկ ես
խսկոյն զանգատակցի, երբ իմացի որ երի-
տասարդը Մարութի եղբայրը՝ դուրս եկաւ
ու իմ ասածից փոշմանցի. ես այժմ մի-
այն յիշեցի՝ թէ ինչո՞ւ Համբարձում ապերը
հեռացաւ, երբ մօտեցաւ երիտասարդը, ու

աշխատեցի լուսթիւն պահպանել Սարուի մասին, որի անտէրիւն լուրը համարեա քիչ էր մնացել, որ լսի ինձանից: Խեղճ աղայ, շուտով պսակւած ու վերադարձած կլինի Սարուն, ահա ինչ էր մտածում նա, չիմանալով որ նա արդէն պսակւել է հողի զրկում, յաւիտեան չգարթնելու,—անցաւ այսպէս մտքովս,—քիչ ժամանակից յետոյ գերեզմանատան էինք:

Բոլոր կանայքը շրջանաձև նստատած ողբում, հառաչում, լացում, թափում էին կարծես վազօրօք պատրաստած արցունքներ: Լացում էին Համբարձում ապերն ու երիտասարդը: Միայն իմ ժլատ աչքերս էին, որ չէին լացում ու չէին թրջւում:

Ինչքան աշխատեցի, որ գէթ երկու կաթիլ արցունք ընկնեն աչքերիցս ու թրջեն երեսս, որ չլինեմ ատելի այնքան լացող ու հեծկտոգներից, բայց իզուր, քարէ սիրտը երբէք չխղճաց ու անխիղճ աչքերը չուզեցին թրջել:

Նա դաւաճանած չլինելու համար սև խմբի լաց ու կոծին իմ լուսթեամբ—ու թաքցնելով այդ, հեռացի խմբից, որ քիչ հեռուից պարզ լսեմ նոցա դամբանատու թիւններն ու կարգալով գերեզմանաքարե-

րի վրայ մի որևէ ողբերգական բան, որ կարողանամ աչքերիցս խել արցունք ու երեսս թրջելով վերադառնամ:

Արդէն ես քիչ հեռացել էի խմբից, որոնք զլուխները խոնարհեցրած լինելով գերեզմանի վրայ, որի վրայ քար չլինելու պատճառով համարեա հաւասար էր գետնին, չէին նկատել իմ հեռանալը:

Կանանցից երբեմն-երբեմն մէկը մի առ մի բան էր ասում ու կանայք հետևում էին ձայնին արձագանք տալով արցունքով, բայց այդպիսի բոլոր ասածները, չգիտեմ, ինձ դուր չեկան, թէ ինչիցն էր, որ ես չէի լացում, երբ լացում էին բոլորը: Նա մօտեցայ մի գերեզմանաքարի, որ պատրաստուած էր շքեղ ճաշակով ու համոզւած էի, որ այդտեղ մի ողբերգական բան կը կարգամ ու արցունք ստանալով յետ դառնամ: Քարի վրայ կարդում եմ այս սողերն:

«Այս է տապան լուսահողի

Շուշի քաղաքի գաւառի

Հ . . . գիւղի բնակչի

Նիկոլայ Գրիգորեանի

Որ դամբարան մտաւ օտար հողի

Սգի մէջ թողնելով իր դժբաղդ

Թագուհի

Իւր միամեայ ամուսին»:

Անիրաւ աչքերում արցունք չերեւեցան ու ես քայլելով կանգնեցի մի ուրիշ քարի մօտ. այստեղ էլ այսպէս կարդացի:

«Այս է տապան լուսանոցի

Ալեքսանդրապօլի բնակչի

Անյայտ մի ոմն Տիգրանի

Երկար պանդուխտ և ինքնասպանի»:

Ոչ, այսպիսի գերեզմանների մօտերն էլ ինձ վրայ չազդեցին ու ես քայլելով հասի քիչ հեռու մի քարի մօտ, որ ինձ շտեմենն ու տսեն «ես փախչում է մեղանից ու չի լացում»:

Այժմ երիտասարդն իմանալով եղբօր մահն, աննկարագրելի վայնասուն էր բարձրացրել: Այս վերջին քարը, որի մօտ կանգնել էի, բոլորովին անստշ էր ու գերեզմանաքարի ձև չունէր, բայց վերան նրկարած էր մի կռունկի սլաակեր: Ես տեսնելով կռունկի նկարով գերեզմանաքարը, խիստ հետաքրքրւելով ու լաց լինող խումբը և իմ արցունքի ման գալն մօտանալով մօտեցայ քարին ու սկսեցի կարդալ քարի երկու երեսներին խոշոր տառերով գրուած թիւնները: Քարի մի երեսին այս էր գրուած:

Կ Տ Ա Կ

(Իմ ընկերներին).

«Ես Լեոնն եմ Արամեան

Աւանդ, վաղաժամ մտայ դամբարան.

Ձեզ կտակում եմ վախճունը մէկ մանէթ

Ու խնդրում եմ անլալ այս խընդիրքս լսէք,

Իմ այս կտակը յանձ առէք,

Եւ վերաս թէկուզ կոպիտ, բարձր քար դրէք

Ու վերի կողմում մի կռունկ նրկարէք

Ու կռունկի մօտ այս տողերը գրէք:

Քարի միւս կողմում կարգում եմ, որ երկար ժամանակ ներկ շտեմենով գրերը, դժւար էին կարդացւում, բայց տող առ տող կարդալուց դուրս էր գալիս այսպէս:

Կ Տ Ա Կ

(Կոռնկներին)

«Ով դուք կռուներ հիւսիսեան,
Ձեզ խնդրում է այս, կռուներ գե-
րեզման,
Իմ քարին քիչ հանգիստ առէք,
Ու հիւսիսային թարմ լուրեր
յայտնէք.
Եւ երբ դարուն հասնի Հայ աշխարհ,
Խմբով պատէք իմ այս քար.
Եւ երբ երամակներով դառնաք
յետ
Իմ ոսկորները վերցրէք ձեզ հետ»:

Ժլատ աչքերն առանց իմ աշխատելու
գիշեցին՝ խկոյն դուրսեցին առաջապահ զնյդ
գնդակները, որոնց հետեւեցին յորդ արցուն-
քները...

Արցունք սիրող գերեզմանները կա-
րողացին խել աչքերիցս արցունք, իսկ «լալ»
չսիրող անտաշ կռուականկար գերեզմանը
թրջւեց և երբ քիչ ժամանակից յետոյ ետ

միացած էի արցունքած սևազգեստ խմբին
առատ արցունքով լսեցի երիտասարդի ձայնը
թէ.

«Ինչո՞ւ ծնար դու. զիս, մայր, երբ աշ-
խարհքում այսքան ցաւ կար»:

1 9 0 9

Գ.

ԻՆՔՆԱՊԱՆՏՊԱՆՈՒԹԻՒՒՆ

ՆԸ ՅԱՂԹՈՂ

I

Շուշի քաղաքից դէպի արևելք 25 վերստ հեռավորութեամբ գտնուում է Թաղլար գիւղը, իսկ այդ տեղից 12 վ. դէպի արևմտեան հարաւ՝ Քիրս անունով բարձր սարի մօտերքը Ասլան բէկ Աթաբէկեանի ընդարձակ անտառը: Անտառից մօտ 10 վ. հեռավորութեամբ՝ դէպի Արաքս գետը, որտեղից մօտ է և Պարսիկան սահմանը, գտնուում են Մուսուրմանլար և Զարիսլու թուրքական գիւղերը, որոնց բնակիչները աւագակութեամբ սարսափի տակ են պահում Հաղբութից մինչ Շուշի ընկած լեռնամասի հայ գիւղացիներին թէ անտառային ու դաշտային աշխատանքների ու թէ ճանապարհների հաղորդացիութեան ժամանակները ու թէ առհասարակ ամեն մի մարդի, ով կուզէր ճա-

նապարհորդել Շուշուց-Կարեազին ու Հաղբութ խճուղիներով: Մեծ մասամբ փաստում էին Թաղլար գիւղի բնակիչները, որովհետև յիշեալ գիւղի հողերը գտնուում են Աթաբէկեանի անտառին սահմանակից, ու ամեն անգամ գիւղացիները՝ անտառացին ու դաշտեցին մի որ իէ դործի համար երբ դուրս էր գալիս դաշտ, խիոյն ենթարկւում էր անտառում դարան մտած աւագակների կողմից յարձակման, որոնք օգտւելով խիստ անտառից, աւարի թալանումից յետոյ քաշւում էին անտառի խորքերն, ու գիւղացիները չէին կարողանում հետամտել. և բացի այդ Թաղլար գիւղի բնակիչները մեծ մասամբ ածխադործներ են ու տարւայ մեծ մասը լինում են յիշեալ Աթաբէկեանի անտառում, ու այդտեղ ածուխ պատրաստելով տանում են Շուշի ու միւս տեղերը ծախելու: Աւաջներում յիշեալ երկու թուրք գիւղի յափշտակասէր բնակիչները բաւականանում էին թեթև գոգութիւններով, այսինքն պատահած հայիցը առնում էին դաշտային դործիքները հագուստն ու աննկատելի կերպով կենդանիներից, բայց 1903—1904 թ. մի աւագակային խումբ բռն դրեց այդ անտառում ու սկսեց կանոնաւոր աւագակութիւնը, չխնայելով ոչ ոքի. օր չէր

անցնում որ մի քանի գողութիւն չլինի: Այժմ իրենց գործում այնքան առաջ էին գնացել աւագակները, որ մինչև անգամ սարերից իջնում էին Շուշուց Կարեազին տանող ճանապարհը, ու ինչպէս ամեն մի անցնողի, նոյնպէս և պոստի վերան լարձակում, մի խօսքով՝ շաբաթը մի քանի գողութիւնն ու մարդասպանութիւնը սովորական էր դառել: Իսկ երբ կառավարութիւնը աշխատում էր ձերբակալութեւ, թողնում էին նոր տեղի ունեցած դէպքի վայրը ու քաշում բազմաթիւ սարերից մէկի յետքը, ուր կառավարութեան պաշտօնականները չէին կարողանում որոնել՝ շնորհիւ անտառի խտութեան ու ճանապարհորդների աննօրմալ բացակայութեան:

Թաղար գիւղի բնակիչները, ինչպէս ասացինք վերեւում, սեպտեմբերից մինչ մայիս լինում են հէնց այդ խիտ անտառում ու ածուխ պատրաստելով տանում են Շուշի ու միւս գիւղաքաղաքներում՝ ծախելու: Առաջներում աւագակները այլ կերպ էին վերաբերւում դէպի ածխագործները, քան միւս պատահած մարդը: Սրի ու գնդակի սարսափի տակ ստիպում էին ածխագործներին որ իրենց համար ինչ որ հարկաւոր է բերեն քաղաքից և ածխագործները տեսնե-

լով, որ իրենք առանց ածխային աշխատանքի չեն կարող ապրել, ստիպւած են լինում բերել այն, ինչ որ իրենց «հրամայում» էին: Քիչ չէ պատահել, որ աւագակները պատւիրել են բերելու փամփուշտ, գնդակ, սրեր և այլ սոցա նման դժխային բաներ և թէկուզ ածխագործները լաւ գիտէին, որ այդ գնդակներով կը խորովեն իրենց թոքերն ու սրերով՝ կը կտրեն պարանոցները, բաից այնուամենայնիւ ստիպւած են եղել բերելու այն, ինչ որ հրամայել են պարոն տիրած աւագակները: Այս գեռ ռազմական պատրաստութիւնները. իսկ ինչ մնում է ուտելու պաշարին, այդ մի անգամից պատւիրւած է եղել ֆլա ածխագործներին, որ ինչ իրենք են եղել ուտելիս, նոյնից և բերեն իրենց աւագակ բնկերները բաժինը իրենց պաշարի հետ միատեղ ու որ մասից որ աւագակները ցոյց տան, այն մասիցն էլ կտրեն տան իրենց, որ ինչէ չթուանաւորեց ու այսպիսով ստանում են եղել իրանց «հալալ հախը»: Երկար շարագործութիւններ անելուց յետոյ 1904 թւի ամառը աւագակային խումբը ցրեց բացի երկու եղբայրներից, որոնք յայտնի էին «չօլխ» (կաղ) Յուսէյնի տղերքը անունով: Այս երկու եղբայր աւագակների օրերից սկսեց

խեղճ ածխագործները համար մի ծանր տարեշրջան: Առաջուց աւագակները առանց այնքան էլ երկիւղի, ինչ հարկաւոր էր լինում, պատւիրում էին ու իրենք սպասելով ճանապարհին որոշ տեղ ստանում, իսկ ալժամ եղբայրների խումբը, վախենալով իրենց չնչին ոյժից, չէին մըտնում ածխագործների շարքերն ու կանգնում որոշ տեղ, որովհետեւ վախենում էին որ կարող են իրենց թակարդ գցելով բռնոտել ու յանձնել կոռււմարութեան ձեռք, քանի որ կոռւմարութիւնը մեծ պարգև էր խոստանում նրան, ով կ'կարողանար «յայտնի» աւագակներին տալ իւր ձեռն, — այլ երկալով ճանապարհին երբեմն այս ու երբեմն այն տարածութեան վրայ պահանջում էին իրենց հասնելիքը:

Անցեալներում՝ աւագակները կանխիկ փող չէին վերցնում, այլ ինչ հարկաւոր էր լինում այն էին պահանջում ածխագործներից բերելու քաղաքից, թէկուզ այդ մի քանի անգամ թանգ էր նստում, քան մի որոշ գումար, — այժմ պահանջում էին և բացի ուտելու պաշարից ու ռազմական պատիւներից և իւրաքանչիւր հորից ¹⁾

1). Մի հորում լինում են երեք մարդ:

օրական մի ուրիշ «ձեռի խաշիկ»։ ածխագործները ստիպւած էին լինում խոնարհելու աւագակների այս մի պահանջի առջև, որը իրենց համար մի երկրորդ ծառակաւ էր ¹⁾:

Այժմեան երկուհոգեան խումբը այնպիսի արագութեամբ էր գործում, որ ոչ ոք չէր կարող հաւատալ՝ թէ դոքա միմիայն երկու հոգի են ²⁾:

Միայն մի շաբաթւայ ընթացքում հասցնում են թաղար գիւղին հետեւալ վընասները. 1) Սուբուրտաու կոչւած տեղն թաւանում են երկու անգէն փայտ կտրոյների մինչև վերջին շապիկները. 2). Շուշուց 10 վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւելք թաղար տանող ճանապարհին թաւանում են Մովսէս Շահրիբեանին ու ինչ որ առած է լինում քաղաքից տուն տանելու, առնում. 3). Թաղավարդ գիւղի հողերում Ուղոնգէկ անունով սուրբի (ուխատեղ) մօտ սպա-

1). Ծառակաւոր-անտառի տէրը, Աթարէկեանը, որ իւրաքանչիւր հորից ստանում է օրէնք մի ուրիշ փայտի փող:

2). Այնքան գոյութիւնը սովորական էր դառն ու մարդասպանութիւնը բնական երևոյթ, որ մի անգամ աւագակներին սղանելուց յետոյ (ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ) Ալէքսանը գնալիս է լինում Շուշի ածուխ ծախելու: Քարին-տակ անունով գիւղի բնակիչները լաց լինելով դը-

նում են Դալարեան անունով նոյնպէս մի թաղարեցու ու ինչ որ աշխատած է լինում հինգ տարի օտարութիւնում աւելի քան ութհարիւր ուրբի և ապրանք տանելիս, չի թողնում որ անցնի 10 վերստ մնացած ճանապարհը ու տեսնի կնոջն ու զաւակներին երկար բացակայութիւնից յետոյ:

Մի խօսքով այնքան մարդ են սլօկում ու սպանում, սարսափ տարածում, որ մինչև անգամ ածխագործներից շատերը դադարեցնում են գործն ու չւում են գիւղը, բացի երեք հորից:

Յրկար ժամանակ այսպէս են վերաբերում թէ մնացած երեք հորի մարդկանց հետ ու թէ աւելի դադանաբար հանդիպում ամեն մի պատահող հային: Վերջապէս դադարում են գործելուց և երկու հորի ածխագործներն ու մնում են միայն մի հորի մարդիկը:

Այժմ աւելի է անտանելի դառնում այս մի հորի մարդկանց կացութիւնը, ու

նախ ևն լինում դաշտից գիւղը, ու երբ Ալեքսան հարցնում է թէ ինչ է պատահել, ասում են թէ աւազակները մի եզ են դողացել (որն այն օրը կորած է լինում ու կործում են՝ թէ էլի պիտի տարած լինեն, աւազակների սարսափն այնքան ազդած է լինում գիւղացիների վրայ, որ Ալեքսանը չի կարողանում հաւատացնել, թէ ինքն ոչնչացել է նոցա:

ըովհետև առաջներում ինչ որ հարկաւոր էր լինում աւազակներին, այդ առնում էին բոլոր ածխագործները, ու ծախքը իրենց մէջ բաժին անում, իսկ այժմ այդ բոլորը պիտի իրենց վրան վերցնէին այդ մի հորի մարդիկը, որոնք են. — Ալեքսան Սանդուխտեան, Մանուկ Խաչումեան և Խոսրով Ալեքիսեան:

II

Աւազակները տեսնելով որ բոլոր ածխագործները գնացին ու մնացին միմիայն մի հորի մարդիկ, ոչ թէ իրենց պահանջները թեթեւացրին, այլ բացի շատապահանջ դառնալուց կատաղեցին, որ իրենց չեն յայտնել այս հորի մարդիկն՝ թէ նոքա (միւս հորի մարդիկը) գնալու են, որ իրենց վերջին հաշիւները «մաքրէին», ու նոյնիսկ ուզեցին կոտորելու նոցա: Անշուշտ կը կոտորէին էլ, եթէ սոքա երգումով չհաւատացնէին թէ գնացած մարդիկը մինչև երեք օր կրկին բոլորը գալու են ու եթէ բացի դրանց լինէր մի ուրիշ աղբիւր աւազակներին կերակրելու համար: Եղբայր աւազակները մտադիր են լինում

մինչև չթալանել ամխադործներին վարդա-
տօրէն, որ վերջիններաւ երբ սեղօնը վեր-
ջացնելու լինեն ու ուղեման տուն գնալ,
նորից բոլորից «հալալ» ձեռքով մաքրեն,
ու կոտորեն, որ չգնան ու իրենց մասնին
կառավարութեանը:

Աւագակներն այժմ սպասում էին ե-
րեք օրուան լրանալուն ու բացի գանա-
զան տեսակ թանգազին ընծաներ պատուի-
րելուց,—հորի շրջակայքից չէին հեռանում
մտածելով, որ գուցէ սոքա էլ նոցա պէս
կփախնեն ու իրենց կթողնեն առանց մարդ-
կային կթի կոմերի:

Երեք օրով աւելի տոմսակ են ունե-
նում գնացածներէից ամուսն անելու ու
մտադիր են լինում, որ երեք օրը լրանա-
լուց յետոյ, իրենք էլ նոցա պէս գաղտնի
հեռանան անառից. այդ պատճառով էլ
էր, որ երեք օր էին ժամանակ դրել մինչ
զնացած ամխադործների կրկին վերադառ-
նալը:

III

Օգոստոսի վերջերին էր: Արեգակը ե-
րեկոյեան կախւելով բարձր Քիրս սարի
ստորոտից, տալիս էր իւր վերջին հրաժեշ-

տըն յաղթանդամ ու համարձակ սարին, ու
միլիօնաւոր բոցիկներով անցնում գովա-
ցնելով երկար բոցավառ բնութիւնը: Բազ-
մաթիւ զանազան կարգի թռչուններ թող-
նելով Քիրսի մերկ գագաթն երամակներով
վեռագառնում էին «Կարմիր քար» կոչւած
ժայռի մօտ գտնւող հպարտ ծառերը, ո-
րոնց վրան էին թառ լինում, անցկացնում
գիշերները: Հիւսիսային մեղմիկ զեփիւռը
մերթ ընդ մերթ գալով օրօրում էր բար-
ձրը ծառերի օրօրուող գագաթները, կարծես
աւետելով արեգակի այդ վառ կանթղի
հանգումը: Ծառերն ալիքաձեւ խոնարհե-
ցնելով իրենց գլուխները, խումբ-խումբ շը-
նորհակալութիւն էին յայտնում եկող զե-
փիւռին ու հիւրասիրում էին թռչուննե-
րին:

Եղբայր աւագակները, որ շոգ բնու-
թիւնից մտել էին խիտ անտառի խորքը, որ
չնկատին արեգակի բիւրաւոր աչքերից
ու յայտնեն կոսիտ երկնքին իրենց այն-
քան առատ յանցանքները,---այժմ դուրս
գալով դարանից նստառել էին Կարմիր քա-
րի զլխին ու գննում էին ամխահօրի շըր-
ջակայքը:

Մեծ եղբայրը հանելով սուրը, որ մի
շարաթ առաջ Ալէքսանն էր բերել, արծա-

թէ պատեանով, պապղուէ, մերթ նայում էր այս ծայրին, մերթ միւս ու փոքր եղբորը նայելով քթի տակին մոմօում լսելի ձայնով:

— Մի ժամից յետոյ պիտի կտրես այն գլուխը, որ քեզ առել ու բերել է, քիչ բարձր այժմ խօսեց մեծ եղբայրը դռնելով սուրը պատեանում:

Տեսնելով եղբորը լուռ, մեծ եղբայրը կրկին խօսում է.— Ասում եմ այսօր էլ սպասենք ու վաղն այս սրից մի հատ էլ քեզ համար բերել ասնք, յետոյ կոտորենք, ի՞նչ ես տաում:

Փոքր եղբայրը դժգոհութեան հայեացք դցելով ընկեր—եղբոր վրան, որ միշտ ուղղում էր ձգձգել անխաղտրծներին կոտորելը, ասում է:— Իմ սուրս բացի այն էլ շատ սուր է ու չքեղ, չեմ ուղղում նորը, դու ամեն օր մի մահանայ (պատճառ) ես գտնում այդ անհաւատներին ուշացնելու ու այնպէս ես անելու, որ սոքա էլ միւսների պէս փախչեն ու գնալով մեզ մատնեն:

— Նոքա մեզ մատնեն,— ասում է մեծ եղբայրն անցողական ժպիտ ընդունելով, որ ուղղում է զարմանք յայտնել եղբոր ա-

նածի վերաբերմամբ, հաւատացնելով որ այդպիսի բան երբեք չի կարող լինել:

— Այո, այո, միթէ չեն մատնի, տեսա՞ր այնքան խորամանկէ ին, որ չի էլ իմացինք՝ թէ երբ են քոչելու (չւելու): (Խօսքը միւս գնացած անխաղտրծներին է վերաբերում):

Մեծ եղբայրը, տեսնելով որ փոքր եղբայրն իրենից դժգոհ է, մտածում է մի ուրախացուցիչ բանով կակղացնել եղբորը, մինչ փոքր եղբայրը հրացանն ուղղելով դէպի անուխի հորը, ուր Ալէքսանը Շուշուց նոր եկած, կանգնած է լինում հորի դռան, ինքն իրեն խօսում է, իբր եղբորից շատ նեղացած, չի էլ ուղղում հետը խօսել, բարկացած ասելով,— «Շէյթանն ասում է, հէնց այստեղ՝ տեղն ու տեղը սատկացրու հմ:

— Ոչ, ոչ, երեխայական բան մի անիլ, ասում է մեծ եղբայրը, խառնւելով նորա խօսակցութեանը և շարունակում.— այստեղից այդ մէկին խփելով՝ չես էլ կարող կպել, միւս ընկերներն էլ կփախչեն. յետոյ ոտի կանգնելով ասում.— Գնանք տեսնենք քամարը¹⁾ բերել է, Ալէքսանն արդէն կէս

1) Քամար—փամփուշտակով, որ այդ օրն են սրտաւիրել բերելու:

ժամ կլինի, ինչ եկել է. մտածելով եղբորը մխրթարել շուտ կոտորելով ամխաղործներին, տեսնելով եղբորը լուռ, մեծ եղբայրն ասում է.— Գնանք տեսնենք քամարը բերել է, առնենք, իրենց սրերով կոտորենք ու ինչ որ ունենան, բարձենք ջորիներին ու տանենք տուն¹⁾:

Այս ասելով մեծ եղբայրը ճանապարհուում է դէպի ամուխի հորը, որին և հետևում է փոքր եղբայրը: Ամուխի հորը միայն մի ձորակով է լինում բաժան կարմիր քարից, որի միջով վըշվըշալով արագարագ փախչում է Քիրսի տակից բղխող վտակը, կարծես երազած լինելով այդ օրը իւր ամիերը տեսնել արիւնոտ:

Չորի միջով անցնելիս մեծ եղբայրն ասում է.— երբ կը կոտորենք, կբերենք ու կածենք այս ձորը ու ջուրը չի թողնիլ երկար ժամանակ դիակները հոտելու, մինչև բոլորովին կուշանայ:

— Աւելի լաւ չի լինիլ, որ հէնց ածենք իրենց ձեռներով փորած հորի մէջը, որ

1). Ժամանակին ձայնն ասում էր, որ ամեն տեղակ ժանրոցներ ժողովելուց յետոյ աւագակների հայրը Չալախ Յիւսէինը, գայիս էր ու տանում տուն, Մուսուրմանլարը:

այրւեն և ոչ որ չիմանայ թէ ուր գնացին ու ինչ եղան:

Բոլորովին լաւ ես հետքել,— ասած է՝ հոր փորոցն ինքը մէջը կը նկնի, ու թող այդպէս էլ անենք, կածենք հորի մէջ,— «մեծ» եղբայրը, տեսնելով որ արդէն եղբայրը կակողել է և խօսում է իւր հետը ու քայլում առջից դէպի անգորհոր:

IV

Ալէքսանը Շուշուց գալով տխուր նրստած էր ու երկար չէր խօսում: Կուռ են ու կարծես համբացել են նորա երկու ընկերները:

Վերջապէս Մանուկը լուռ թիւնը վանելով ասում էր.— Ինչո՞ւ էք լուռ, ինչո՞ւ չէք խօսում թէ ինչպէս պիտի անենք: Հիմա կը դան ու մեզ կը կոտորեն: Չէ՞ որ մենք ասացինք՝ թէ մինչև երեք օր պիտի դան, ու երեք օրն այսօր լըրանում է:

— Էլ մի բան չի մնացել անելու, լաւն

նա է ամեն ինչ թողնենք ու փախչենք, — ասում է Խոսրովը:

— Ինչպէս փախչենք: Պա չեմ տեսնում, որ քարին վրայ նստոտած Ալեքսանի գալուն են սպասում, հիմի կը գան ու . . . — ասում է Մանուկը փախենալուց խօսքը չաւարտելով:

Ալեքսանը լսելով, որ «քարի վրան նստած իւր գալուն են սպասում», դուրս է գալիս փոքրիկ անից, որի մի մասում իրենք էին բնակւում, իսկ միւս մասում ջորիները ու նայելով տեսնում է, որ իսկապէս քարի վրայ նստոտած իրան են սպասում, երևի հրացանի փողը տեսնելով դէպի իրեն ուղղւած, յետ է դառնում ու գունատւած մնում տանը կանգնած:

Նա գոյնզգոյն փոփոխւում է, երբ յիշում է, որ ինքը խօսք է տւել, մինչ երեք օրը կրկին գնացած ածխագործները գալու են և երբ տեսնեն արդէն երրորդ օրը մթնում է, սար սափում է, ուղղիւի մագերը փշերի պէս դիք ու բիզ են կանգնում, երբ մտածում է, որ չէ որ ինքն ասաց, որ մինչև երեք օրը չգան իրանք նրանց զոհն են:

Ուրիշ մի հնար չկար այն ժամանակ փրկուելու, ու մի խօսքով երեք օրն լրա-

ցել էր ու սպասում էին մարդկային երկու մարդ հրեշտակներին:

Շուտրած Ալեքսանը, ինքն էլ չիմանալով թէ ինչ է մտածում, գլուխը քաշելու կարծես խորը մտածելով մօտենում է այս փայտե պատին, այն պատին, ջորիներին ու նոցա ախոռներին: Ամեն ինչ էլ իրենց տեղն են. կրկին նա դուրս է գալիս դուռը, ու այժմ աւագակներին չի տեսնում, որովհետև Բարդուղիմէոսեան դիշերն արդէն սփռել էր իւր սե վերմակն ու խաւարեցրել ամբողջ աշխարհի հետ և խղճուկ հորի շրջակայքը. ոչինչ հեռւում չէր երևում: Այժմ նա աւելի սարսափած յետ դառնալով մտաւ կիսաբնակ ու կիսա-կենդան տուներ ու մնաց արձանացած, տեղը բսած: Աւագակներն ամեն իրիկուն այն ժամանակն էին գալիս Ալեքսանը յիշեց, որ նոցա գալու ժամանակն է:

«Տօ, հնչո՞ւ էք ստոած ստոած կանգնել. դէ եա (կամ) փախչենք, եա մի բան անենք ախէր... ասաց Մանուկը խիստ վախեցած, խօսքն լիովին չաւարտելով:

Մանուկի այս սիրտ պատուող խօսքերից Ալեքսանը կրկին շարժւեց դէպի ախոռները ու կրկին նայեց պատերին. նա տեսաւ ամեն ինչ իրենց տեղը, — ուրեմն

առ մեր տուննէ, էլ ինչո՞ւ պիտի վախենալ, յանկարծ մտածեց նա ու դառնալով ընկերներին. ասաց — Տղերք, էլ սպասելն աւել-նորդէ:

Մանուկն ու խորովը իմանալով, որ պիտի նա մի բան վճռած լինի, այսինքն երկուսիցը մէկը, կամ թողնել ամեն ինչ ու փախչել, կամ լուռ սպասել ու զոհ-ւել, աչքները գեանից բարձրացնելով մնացին զարմացած նայելիս դէպի Ալէքսանը: Զարմացած էին մնացել, այո, որովհետեւ թէ-կուզ դեռ չէին իմանում, թէ նա ինչէ վճռել և ուզումէին հարցնել, բայց նամի այն-պիսի եղանակով ասեց «աղէք», որ կարելի էր շատ բան հասկանալ, ու երկուսնէլ համարեա միասին ասում են՝ լաւ ինչորուզումես անենք:

— Ահա թէ ինչպէս, — ասումէ Ալէքսանը նոյնպէս ազդու ձայնով:

— Եթէ փախչենք կը զրկւենք ամեն ինչից, ու գուցէ չի էլ կարողանանք գէթ մերկ ազատել մեզ, որովհետեւ մի բոլոր էլէ աչքները հորի մօտից չեն հեռացնում, ու եթէ յամառելով փախչելու էլ լինենք, իսկոյն կը խփեն մեզ, ու գուցէ ոչմէկս էլ չկարողանայ ազատուել գնդակների առջևից, իսկ եթէ մնանք. . . էլ չի կարողանում վերջացնել խօսքը, վերջէ տալիս այն-

պէս. «Ձեզ յայտնի է էլի, էլի՞նչ ասեմ»:

— Լաւ պախչալէս անենք, կրկին խօսումէ Մանուկը, իսկ խորովը ուշադրութեամբ սպասումէ բուն միտքն իմանալու Ալէքսանից, թէ ինչէ ուզում ասել:

— Միայն մեզ մի բանէ մնացել ու ես էլ այն եմ ուզում ասել, այնպէս էլ անենք Աստօծ, (Աստուած) Աստօծ: Ի՞նչպէս, ախէր դէ շուտ արա առա, սիրտս պատառեց հիմի հօ կը դան, ասումէ Մանուկը նայելով դէպի դուռը, իսկ խորովը աչքերը չըռած նայումէ.

— Ես ու խորովը, — ասումէ Ալէքսանը, — կը բռնենք ամեն մէկս մէկին, ես մեծ եղբօրը, իսկ դու, խորով, փոքրին, իսկ դու Մանուկ, իսկոյն հասնելով կը հանիս մեծ եղբօր սու-րը ու շտապով կխառնես փորը, իսկ յետոյ միասին կը հասնենք փոքրին: Մանուկը լսելով, որ ինքը պիտի սուրը հանի ու փորը խառնի, իսկոյն դուռատուումէ ու չի կարողանում ոչինչ ասել: խորովը քննո-ղական կերպով լսելով բոլորն ու կարծես համոզւելով, ասումէ, — Պալաւ, մենք ի՞նչպէս ենք կարող մօտեցած նոցանից ու բռնած-նորք զինւած, իսկ մենք ամենքս մի կա-պինով:

— Մեզ կացիններն էլ չէին պէտք, ահա թէ ինչպէս պէտքէ մենք անենք: Մանուկը

ուժը դուցէ չը յազթի (Մանուկը բոլորից փոքրն էր) պահել, իսկ քոնը, Սոսրով, կը պատի, ու դու պիտի պինդ բռնես փոքր եղբօրը, իսկ ես, ինչպէս ասացի, մեծին. երբ նոքա կուգին ներս մանել գոնից, մենք պիտի ծածուկ սպասենք գոան յետևում. նոցա մանելուն, Աստօծ Աստօծ:

Դեռ Ալէքսանը խօսքը լիովին չէր աւարտել, երբ դռանը լուեցին ոսնածայներ:

Դուռը բացւեցաւ ու երկու աւաղակ եղբայրները ձեռները սրերին գրած մասն ներս. ինչպէս Ալէքսանը պատերազմի ծրագիրը կազմել էր, այնպէս էլ յաջողութեամբ իրագործւեց. մեծ եղբայրն արխարբու կիսամորթ խողի պէս թաւալւումէր գետնին, իսկ մենք հետաքրքրւեալ փոքրի մահով ու տեսնենք ինչ է անում Ֆլա, բայց հերոս քօմուրչին, այն փոքր, բայց մեծ սգերի ու սգամայրերի մայր աւաղակի հետ: Սոսրովը բռնել էր նորա ձախ ձեռը, իսկ Ալէքսանը աջ: Մանուկը դամոկլեան սուրը ձեռին բռնելէր նորան գլխին ու ինքը կանգնել առաջին և պատժումէր յանցանքի համեմատ կարգալով նորա օրինական պատիժը, ասելով, — դժւ էիր որ սղանելով մեր գիւղացի Դալլաքեանին թողեցիր կինն ու մանուկները սգի մէջ, դժւ էիր որ թա-

լանեցիր Շահրիեանին, դժւ էիր որ տանջում էիր մեզ տարիներով ու եկել ես մեզ սպանելու. սոցա նման ամեն նորա մի մեղը կարգալով երեսին տալիս էր պարսկական պատժի եղանակով մի հարուած:

Միայն աւաղակը մի բան ասեց բազմաթիւ վերքերով բեռնաւորւած: Նա ասեց, որ լաւ արին որ առաջուց իր եղբօրը սպանեցին, «որին ես տեսայ տանջւելիս՝ ձեր վերքերից, որը չէրուզեցի երեք օր առաջ ձեզ ածել հորի մէջը»: «Հորի մէջը, — դու լաւ յիշեցիր մեզ ձեր գօռի (գերեզմանի) տեղը» ու հասցրին վճռական հարածը:

Մութը բոլորովին թաղաւորել էր ու ոչինչ հորի շուրջը չէր նկատելի:

Բանի բօլէից յետոյ երկու եղբայրները իրար զրկած մտել էին այն հորի մէջը, որի չորս կողմը տարիներով մահ էին սրփում ու մի քանի բօլէ առաջ մտածում էին ածխագործներին ածել նրանց մէջն. կծոտում էին կիսաածուխ փայտերն ու դեռ չէին վերջացրել վերջին խոխոցն, որով դուցէ ասում էին «ածխագործներին ածենք հորի մէջն», իսկոյն արեւելքում երեաց կոլոր լուսինը, ու ալիքաձև օդակ - օդակ բարձրացնելով լոյսը, բարձրացաւ

երկինք, գեղեցկուհու ժպիտով ու լուսա-
ւորեց և բոլոր աշխարհի հետ խղճուկ ած-
խագործների հորի շրջակայքը, իսկ նորա
եթերային լոյսի սաւերում կարգացում էր
«ինքնապաշտպանութիւնը յաղթող» բառերը:

Եւ երբ հանգիստ նստոտել էին երեք
քնկերները, ոչոքի երեսին գոյնի փոփո-
խութիւն չըկար: Ալէքսանը դառնալով
սասայ. — Մանուկ, մարդիս մեծ թշնամին
է, ծուլութիւնն ու վախը, և մարդ, եթէ
հեռու լինի այդ երկուսից, — հեռու կլինի
և երրորդական թշնամուց.

1904 — 1909

Դ.

ԳԻՄԱՆԱԽՈՐ ԱՄԲՈՒՐ

(Թաղար գիւղում).

I

Յ Ա Կ Ո Բ Ը

Գիւղում տիրում էր խառնաշփոթու-
թիւն. Պրիստաւը — նստելով գիւղում
չէր ուզում գնալ մինչև որ չգանձւի պետա-
կան տուրքը, ու անխնայ ծեծել էր տալիս
գիւղացիներին, ինքն իրեն արդար զգալով,
որովհետև մի անգամ լսելով ժողովրդի խն-
դիրքը, յետաձգել էր գանձման ժամանակա-
կամիջոցը, որն այժմ լրացել էր ու պիտի
գանձւէր:

Այդ տարի գիւղի բերքը շատ սակաւ լինե-
լու պատճառով գիւղացիները չէին կարողա-
նում լրացնել տուրքը:

Գիւղում թագաւորում էր ծեծը, հայհոյան
քը, աղաղակն, ու կանանց լաց կոծը, փո-

Թորկի սև ամպերը պատել էին գիւղը: Գիւղի Գրիգոր աղան, վաշխառուներն ու խոջա Ղազարները ու այդ պզտոր, իրենց ձեռնառու ասպարիզում որոնում էին իրենց որսը: Կանայք արցունքները երեսներին բռնել էին գորգի մի ծայրից, իսկ «սուզիա» թալանչիքն միւս:

— Մի տանիր, ախր սուզիա, 5 մանէթի համար 25 մանէթանոց գործւածքս. — ասում էին չուհեւոր ու այրի կանայք: Նիոդնելով իրենց չորս սիւն գորգերի ծայրը: — Զէ, բիդի տանե՛մ, մինչև որ 5 մանէթը 6 մանէթ շինած չը բերես, դաբադ (գորգը) չես տանիր, ասում էին «քեանդ-խուզաններն», ու փոշոտ փողոցով քաշ տալիս լացող կանանց աչքերի լոյս գորգը: Ու կանայք անգոր երկար կանգնած աղի ու դառն արցունք թափելով նայում էին նրանց յետից, մինչև որ նրա միակ գորգը կամ միւս գործւածքը քցում էին ժողոված դարա ու կարպետների մէջն: Եւ խեղճ կիներ մնում էր աչքը չռած դէպ այն կողմն ոչ թէ անխիղճ դատաւորի վերայ, ալ դէպի իւր գեղեցիկ ձեռագործը, որ գուցէ յետ չգար, եթէ 5 սուբլուն վրայ չաւելանար և ալնգան, մտածելով թէ արդեօք սուզիան ինքը չի վեր-

ջրնելու իր գեղեցիկ ն ու հնամաշն իրան տալու ասելով՝ «այս եմ քեզնից բերել»:

Սակայն գիւ. այսքանով բաւական չէին աղքատների հիւթը ծծող դատաւորները. նրանք ամեն մէկը երկու-երկու ետսաւել իրենց հետները վերցրած ծեծել էին տալիս խեղճ գիւղացուն, իւր տան շէմքին, մինչև որ «տնառէրը»՝ կինը գուրս բերէ ասնամեն բան, որ մի քանի անգամ թանգ արժեւոյ, քան որքան պահանջւում է նորանից: Եւ ահա այդպիսի մի ժամանակ էր, երբ փայտէ կոթեր ունեցող կացինները, ինչպէս ասում է առածը, կոտորում էին անմեղ ծառերի փայտերը, — գուրս եկաւ Յակոբը, ու խաղաղութեան փողը փչելով խաղաղացրեց գիւղը, վճարելով պետական հազարների հոսանող տուրքը և պրիստաւին ճանապարհեց գիւղից:

Այժմ լացող ու ծեծւող գիւղացիները գոփում էին Յակոբին և ուզում էին լրգել նրա օտքն ու փէշերը:

— Ես իմ բաժինն հէնց այսօր կը բերեմ, ասում էր մի գիւղացի, — իսկ ևս առաւօտեան, — ասում էր մի ուրիշը ու շտապով հեռանում մտածելով թէ որանդից ճարեմ շուտով: Իսկ մի քանի րօպէ ասաջ լացող ու Յակոբից քանի տարով մեծ դատա-

ւորի հետ համարձակ խօսողը, որ աղերսում
ու աղի արցունք էր թափում, գլխի շարի
տոտներով ծածկելով երեսը՝ ամաչելով հա-
մեսա Յակոբից, փափսում էր փոքրիկ մա-
նուկի աղանջին ու խնդրում որ թարգմա-
նիչ լինի իրեն ու ասի որ հէնց որ «մեր
մարդը» դաշտիցը դայ, խալոյն կը բերէ կը
վճարի իւր բաժենը: Այսպէս ասում էին ա-
մենքը, բոլոր լաց եղող ու ծեծ ուտողներն
ու գնում. և Յակոբը բոլորին ժպտաով ճա-
նապարհում էր ասելով. «Երբ կը լինի այն
օրը, որ կը բերէք»:

Եւ իրաւ նա ստանում էր իւր փողը, բայց
ոչ գիւղացու տունը դուրս տալով, և ոչ էլ
այնպիսի տոկոսներով, ինչպէս ստանում է-
ին գիւղի վաշխառուները և ամեն անգամ
այդպիսի մի օգնութեան համար գիւղի ամ-
բոխն ուրախանում էր ու թուշկոտալով ա-
սում. «Յակոբին չենք փոխիլ ամբողջ գիւղի
հետ, Յակոբը գիւղի գլուխն է գիւղացու
հայրն է»:

Եւ իրաւ, նա էր գիւղի գլուխը, ու
գիւղացու հայրը, նա էր միակ գիւղի հա-
մեսա վաճառականը ու խղճով ծախս անո-
ղըն ու թէ գիւղացուն նեղ օրերում խոր-
հրդատուն և օգնողը:

II

Ա. Ի. Ա. Գ. Ը

Կրկին գիւղումը կար խառնաշփոթու-
թիւն: Այժմ չկար պրիստաւն իւր «մհա-
սիլ» եասադուէներով, ու հարց չկար գիւ-
ղի սուգեանների ու վաշխառուների կեղե-
քումների մասին: Ոչ, այդպիսի բան չէր
այժմեան իրարանցումը:

Գիւղի ներքին «Կէտին-Չոր» կոչւած
տեղից, որտեղով հոսում էր «Դուռուչայ»
գետը, որի ուղղութեամբ գէպի սարը բար-
ձրացող խճուղիով միշտ դարնան սկզբնե-
րին գնում են գէպի սար գաշտափայրե-
րի թիւրք բնակիչներն «էլ» կոչւող թա-
րաքաման, որոնք աշուն ու ձմեռն անց են
կացնում Արաքսի ափերի մօտ ու տաք եր-
կրում, իսկ դարունն, ու ամառը սարում
ու թափառաշրջիկ կեանք են վարում:
Սար բարձրանալիս խառնել էին իրենց
ապրանքների հետ և գիւղացիների անա-
սունները և ուզում էին իրենցի հետ ուժով
բարձրացնել սարը, որտեղից այլևս յետ
դարձնէին անկարելի էր:

Այդ էր իրարանցումի պատճառը, որ ստիպել էր գիւղացիներին իրարանցման մէջ ընկնել, որը փայտով, որը հրայանով, որը կացինով գնում էին կռիւ վայրը լսելով կանչող խաչնարածի ձայնը:

Կոիւր կատարի էր շնորհիւ երկու կողմերից հասնող օգնութիւններին ու երկար շարունակեց, մինչև որ մի խումբ կտրիճ գիւղացիներ ձեռքբերով թուրքերի ահադին էլը յետ դարձրին գիւղի նախըր:

Երեկոյեան գէմն էր, ամբողջ գիւղը դուրս էր թափւել: Գիւղացիներից որը դաշտից, որն այգուց, որն անտառից վերադառնալով ժողովուել էին գիւղից դուրս գանաղ կալերը ու սպասում էին կռից եկող քաջերին տեսնելու: Եւ ահա յաղթութիւն տարած Աւագը իւր խմբով գալիս էր, ի սլարծանա ամենքի յաղթութեան պատուով ու ոգեւորուած:

Իսկոյն ամբողջը շրջապատեց նրան իւր խմբի հետ գոռում գոչիւնով.

— Կէցցէ Աւագը, որ միշտ ազատում է մեզ թարաքամի թալանիչ հոսանքից:

Գիւղում այլևս չկար շփոթութիւն ու չէին կանչում, «հասէք, ազատտեցէք, թալանեցին քշեցին տաւարն» ու կանանց հե-

ծկլտոցն. և այդ բոլորը, բոլորը փոխարինւել էր ուրախութեան՝ շնորհիւ Աւագի, որը իւր խմբով մտնում էր գիւղը: Նորահարսերը տեսնելով իրենց պատրոն ու տաքիրնէրը (տան մեծերն) բացակայ՝ ամենքն էլ թափորում բարձրացնում էին և իրենց լուսից զրկող երեսների ծացկոցներն ու նաջում գէպի յաղթութեան ոգի Աւագը:

IIII

Ա Լ Է Ք Ս Ա Ն Դ Ր Ը

Կարճ ժամանակեայ ընթացքում սա երրորդ անգամն էր, որ կրկին գիւղումը տիրում էր իրարանցում: Այս անգամուայ տեսարանը այլ էր, քան առաջինները ու հեծկատոցը, լացը, վայնասունն աւելի սիրտ կըտրատող էր, քան առաջինները: Մահւան հողմ էր փչում գաշտերիցը՝ գիւղացու ոտէէ յայս արտերի կողմից ու անտառներից ու գիւղացիները չէին կարողանում դուրս գալ հանդ ու խնամել արտերը: Մի ամսայ ընթացքում քանի մարդ էին թաղանել սպանել, ինչքան կանայք սև կապել մի խումբ աւագակների երեսից, որոնք երկացել էին այդ ամառը, մահւան երկիւղ էին սփռում ամբողջ Դիզակ ու Վարանդայի լեւնամասի գաշտային ու անտառային մասերում, մերթ այս գիւղի մօտ երկալով ու մարդ թաղանելով կամ սպանութեամբ, մերթ՝ այն. բայց բոլոր գիւղացիներից աւելի տուժում էր Թաղար գիւղի ժո-

ղովուղը, շնորհիւ նրան, որ աշխատանքի աղբիւրը միակ «հանգն» էր:

Այս թափորը ժողովուած էր մի դիակի շուրջը, ուր ամբողջ գիւղացիքը, թէ հողագործն, թէ քրահտարը, թէ փայտահատն ու ածխագործն և թէ խաշնարած, ժողովուել, ողբալով հողին էին յանձնում այդ գիակը, որ նոր էր սպանել սարսափ տարածող աւագակներին: Բոլոր ժողովուրդը ողբում էր սպանւած անմեղի կորուստը, բայց աւելի լաց լինելով իւր անտանելի կացութիւնը, որ էլ չէր կաւորանում գնալ մի գործի, ճարել մի աշխատանք, որը նրա համար պիտի գրանէր միայն և միայն գաշտում: Մի խօսքով լենել կամ անցնել այն տեղով, որտեղ երեւացել ու երևում էին աւագակ—հիւրերը: Իսկ վերջիններս լինում ու երևում էին այն ամեն տեղերում, որտեղից միայն գիւղացին կարող է մի կտոր հաց ճարել:

Ահա այդպիսի մի ժամ էր, երբ բոլոր գիւղացիները ննջեցեալը թաղած մնացել էին տէրտէրի շուրջը ժողովուած ողբալիս իրենց անտանելի դարձած կացութիւնը, յանկարծ լուր բերին, որ Ալէքսանը ¹⁾ կուտորել է բոլոր գիւղացիների թշնամի ու

1). Սա գրքովիս «Ինքնապաշտպանութիւնը յողթող» պատկերի մէջ երևող Ալէքսանն է: Ման. հեղ.

բոլոր սգամայրերի սգապատճառ եղող աւագակներին:

Իսկոյն ամբողջ գիւղը դղրդաց ու բոլոր մարդիկ—կանայք, ծերեր ու երեխաները լսելով սարսափի մայր—սարհրի վիշապների ոչնչացման աւետումը, — այդ թանգագին լուրը, իսկոյն ամենքը ժողովւելով սպասում էին տեսնելու եկող փրկիչ, Ալէքսանին, այդ գիւղացոցը աւագակների ճորտութիւնից ազատող Թաղլարի Ալէքսանդր II-ին, որն հիմնովին աւերել էր վիշապների դղեակը, որի ստերը պատել էր ամբողջ լեռնամասի գիւղերին ու պահում էր սարսափի տակ:

Ահա և նա... մեղ ծանօթ ամբոխը շրջապատելով և նորան, էլ չեն յիշում իրենց կրած նեղութիւնները. այս, չեն յիշում, որովհետեւ գիւղացին միշտ տանջւել է և սովոր է տանջւելու ու բոլոր տանջանքը նա իսկոյն մոռանում է, այլ ևս տանջողը շրջապատելով... կուգի նա սով, թոքախտ կամ բռնակալ, և նա այժմ տեսնում էր, որ այլ ևս տանջողը չկայ, շրջապատել էր նորան ոչնչացնողին ու ուրախանում թոչկոտալով մերթ այս կողմում մերթ այն, անցնելով գրվում, գնահատում, քաջալերում էր օգը թնդացնելով, «կէցցես» Ալէքսան, սա է գիւ-

ղի աչքը, սա է մեր «Գարիբալդին» աղագակներով: Ահա և նա մանում է գիւղը ամբոխի առջեից յաղթանդամ, քաջութեան կրքը գրօշմւած ճակատին ու բոլոր ժողովուրդը ուրախութեամբ ու կէցցէներով հոսում է նրա յետեից, չթողնելով նորան առաջանալ:

Ու կրկին կանայք բարձրացնելով իրենց երեսների ծաղկոցը, նայում են այդ տիրող սաբերի աէր աւագակներին յաղթող չնչին Ալէքսան—Գարիբալդին, աշխատելով տեսնելու նրան:

IV

Տխրութիւնը պատել էր գիւղը: Այլ ևս չկային ուրախ անց ու դարձ անողներ, ու կարծես գիւղը կորցրել էր իւր կենդանութիւնը և թէկուզ չկային այլ ևս պրիստաւը իւր եասագուլներով, ծեծով, չկային դատաւորի սլատճառած լացն ու վաշխառուի տուժումներն ու կեղեքումները, բայց և չկար այն Յակոբը, որը վերջ էր տալիս գիւղացու այդ թշուառութեանը: Այժմեան տըխ-

ըութեան պատճառն այդ էր, որ այլևս չըկար ագնիւ Յակոբը, որը իւր ներկայութիւնով խանգարում էր ազա վաշխառուններին ծծիլու, անլեզու գիւղացիների արիւն քրտինքով գիշեր ու ցերեկ ոտքը քարին ու գլուխը մըրբիկի տակ գնելով հայկոյթած հիւթերը:

Նա սպանւել էր իւր խանութում գիշերը քնած, որի սպանողները թողնելով միայն խանութի չոր պատերը թալանել, տարել էին բոլոր ապրանքը: Քահանան կարգում էր ծխակատարութիւնը, իսկ երկու սեռի ժողովուրդը իւր վերջին հրաժեշտն էր մըմնջում:

Ամեն ինչ վերջացաւ: Ամբոխը գիւղի գլուխն ու հօրը հողին յանձնելով յետ դարձաւ: Քահանան լուռ գնում էր առջևից հագած իւր սև վերարկուն, իսկ նրա յետևից՝ ճնշւած ժողովուրդը:

Այլևս ուրախութեան նշոյլ չկար ոչ ոքի վրայ ու գիւղը լուռ էր, և չէր էլ կարող ուրախ լինել, քանի այլևս չկար գիւղի գլուխն ու հայրը:

Թարաքամա էլը չոււմ էր գէպի սաւրը: Բայց այժմ խաղաղ էր ու էլ չէր մտածում ուրիշի տաւարը տանելու:

Նա գնում էր առանց կուրի բռնւելու Աւագի գիւղի սահմաններում: Եւ չկար խաշնարածի օգնութիւն կանչող ձայնը: Բայց և բոլոր գիւղացիները ժողովւած էին գիւղի շուրջն ու սպասում էին մի թափուրի՝ աչքները ուղղած գէպի հեռու, գէպի դաշտի ամպոտած հորիզոնը, որտեղ Աւագը անց էր կացրել իւր կեանքը սկսած մանկութեան օրերից մինչև այն սև օրը: Ամենքն սպասում էին մի անշնչացած մարդու գիւղի, որը սպանւել էր դաշտումը իւր գործի ժամանակ:

Նոքա լուռ էին կարծես վայրկենապէս բնութիւնից քաբացած:

Եւ էլը երբ գետի Չորիցը նայում էր գէպի այդ անշարժ ամբոխը և մտածում էր՝ թէ Աւագի խումբն է դա ու սպասում էին իրենց առաջնորդին, որ շարժւեն առաջ. և նրանք արագ քայլւածքով շտապում էին անցնել այդ գիւղի սահմաններից:

Վերջապէս հասաւ սպասող խումբը։ Երկսեռ ժողովուրդը շրջապատեց դիակն, իւր հեծկլտոցով ու արցունքով սողաժ ձեռն երով հողին յանձնեց Աւագին ու արցունքի ցօղով թրջուած յետ դարձաւ գիւղը։

Իսկ տաւարածը տեսնելով, որ այլեւ չկայ Աւագը, գետի ձորումը նստելով յորդ արցունքով լացում էր նորա մահը, իսկ տաւարները տեսնելով իրենց հովուին տը-
խուր սգալիս, այլ եւ չէին արածում, այլ բառաչելով ժողովուրդ էին նրա շուրջն, ու տխուր նստոտել։

VI

Բազւայ կատաղի քամին մոնչում էր, ամպի պէս բարձրացնելով Բազւի սովորա-
կան փոշին։ Բոլոր մարդիկ գնում էին իրենց գործերին, որը ստով, որը ձիաքարշով, որը կառքով։ Բոլորը փոշուցը հալածուելով, շտապելով գնում էին իրենց գործին։

— Այ տղայ, շուտ քշիւր ձիաները, քամի է, թողի հոսանք է բերում, — ասաց միհաս-

տափոր պարոն, կառքի մէջը նստած ու սի-
դարը ձեռին։

Պի, մարդա է սպանւած, տես սկի վերցնում են, — ասաց երիտասարդ կառա-
պանը նայելով դէպի փողոցումն ընկած մի
դիակ՝ նախօրօք կոտարելով և աղի հրա-
մանը։

Էհ, ինչ լինում է, լինի էլի, ըհ, մենք
լինչ դորժ ունենք սպանւածի հետ, — ասաց
աղան, վերարկուի ծայրերով ծնկները ծած-
կելով, որ փոշոտ չլինեն։

Կառապանը հայեացքը քաշելով դիա-
կից, ոգևորեց ձիաներին, ասելով՝ — հէնց է
դարաբաղցի լինի։

— Էհ, որտեղից ուզում է լինի, հան-
գիստ մնայ, որ այնպէս չանեն իլի, թէ չէ
հայ — թրքական կոտորածների ժամանակ
քիչ երես տւինք՝ հիմի էլ ուզում են զլխը-
ներիս նստել, — ասաց աղան, սիգարն դէն
զցելով, որ եթէ մի ուրիշ բան լիներ կա-
ռապանն ասած, սարփ չէր անիլ խօսելու։
Կարծես ընկած դարաբաղցու դիակը թողի
միջին հովութիւն էր տալիս նրա հաստիկ
փորին, ու այդ հովութիւնից ոգևորւած
նստում էր։

Շուտով գութկանը մահւան լուրը տարաւ

գիւղը: Կրկին ամբողջ ժողովուրդը թափւեց Ալէքսանի անաէր ֆաւստ ատենն ու ու սկսեց լացով կնքել նրա դուռը, որի միակ պահոյն էր Ալէքսանը: Ամբոխը մոլոր կանգնել էր գիւղում նորա դռան առաջ ու ողբում էր թանգագին կորստի մահը, նայելով դէպի հեռո՛ւ, անառնների հորիզոնները, որոնք այժմ պարզ էին առանց մահւան ամպերի: Բայց և փշում էր այնտեղ մի ուժեղ գեփիւռ, որից հպարտ ծառերն իրենց գագաթներն ալիքաձև խոնարհեցնելով՝ կարծես ուղում էին մասնակից լինել գիւղի սգողների հետ, տեսնելով որ այլ ևս չկայ այն մարդը, որ իրենց մօտ սառցաւ պանծալի անունը:

Ընթերցող, չգիտեմ, ձեզ տարօրինակ կը թւայ, թէ ոչ, եթէ ասեմ՝ այսքանը եղաւ երկու տարուայ ընթացքում. որովհետեւ լրացիք, թէ կուզ տեխնիքական թերութիւններ աչքի ընկնող անշուք գրած այս երեք մարդկանց պատմութիւններէց մի մի չնչին պատկեր գիւղի ամբոխի քննադատութիւնն ու սգումն, ուստի տարօրինակ մի կարծիլ, եթէ ասեմ, որ հէնց ինչպէս այս երեք մարդը ծնունդ են այն ամբոխի, որոնք տանջւելով տանջանքի կապանքներում ու կեղեքման շրջանակում, ապրելով թալանման ու աւերիչ օգակներում, վերջն բուսան այդ խաբստփող ժողովրդից նոյնպէս և ընկան այդ երեք գիւղացու գնահատած ու բարեկամ ճանաչւած մարդիկն հէնց այդ «մայր» ամբոխի ձեռքով:... Եւ առաջինը վերջինների ու նոցա բարեկամների զէնքերով, իսկ վերջիններն առաջինի բարեկամների զէնքերով, և այս

գիւղացու- այն գիւմակաւոր և մեղ խղճուկ թւացած ամբոխի ձեռնով, որը խնդում, ուրախանում, գնահատում էր սոցա ու «կէցցէ» թնդացնում. սոցա երեան գալուն և լամ, հեծկլտում, տխրում, սգում ու գովում, և նոցա մահովը: Այն, ամբոխի ձեռքով, որը կարող է լինել և մայր, և մահ ամեն տեսակ բարութեան, ու բռնութեան:

1905—1910

Վ Է Ր Զ

Ե Ր Կ Ո Ի Խ Օ Ս Ք

Ուրիշ 1901 թւին, երբ հայրս անգոր եղաւ վճարելու 5 ռ. 45 կ. դասադրքերի գինը և ես ստիպւած եղայ թողնելու ուսումնարանը, մէջս ծնեց մի միտք՝ ինչ միջոցով շարունակել ուսումըս, որ դեռ նոր ոտս դնելով նրա շէմքին, գիւղացուն յատուկ նիւթական սղութիւնն ինձ արգելում էր տիրանալ նրան:

Իգուր եղան հօրս փորձերը՝ մասնաւոր մարդկանցից պարտք վերցնելու և շարունակել տալու ուսումս: Զը կորցնելով ուսման համար յոյսըս, վճուեցի գիմել Հայ ազգի հարուստ և բարերար կոչւած մարդկանց ու խնդրել ապահովել զիս շարունակելու՝ գէթ ստանալու միջնակարգ կրթութիւն, սակայն, ինչպէս սպասելի էր, ամեն տեղ էլ հանդիպեցի փակ դռների. կիսատ ուսումնա շարունակելու անյաջող փորձերը ե տըխուր մտածմունքները բաւ չէին կարծես, ու հասաւ 6-7 շնչի կառավարելու լուծը ես, որոնց ապրուստի միակ և միակ աղբիւրը մնացել էր մեր աշխատանքը, և ես ստիպւած եղայ մտնելու Անդրկասպեան երկրում մի առևտրական տան, գործավարի պաշտօնով ռոճիկով կառավարելու թէ ձերացած ծնողներիս, և թէ մանր երեխաներին: Այդ ընթացքը տեւեց մօտ 6 տարի (1904—1910) թէ ինչպէս անցան այն 6 տարին, անկարելի է նկարագրել, ինչպէս և անկարելի է ասել, որ այդ 6 տարումը եղած կլինի մի օր, որ գիւղի միդասեան դպրոցում ստացած փոքրիկ բոցիկնս՝ որ շարունակեմ ուսումս: Այդ օրւանից էլ զիս ըն-

Լիբրայալ իմ անդօր գրիչը, որի կատարելագոր-
 ծւելուն օգնեց Հայ մամուլն ու գրականութիւնը,
 ու նա սկսեց շարժել վերջին երեք տարին, ո-
 րի պտուղներից իբր փորձեր տալիս ենք ներկայ
 երեք փոքրիկ աշխատութիւններն (Զանգակ Հա-
 յաստանի, Դիակներ և Իզմիրը. Պետերբուրգում):
 Հրատարակելով միանգամ, ու յոյս ունենալով,
 որ այն տեխնիքական թերութիւնները, որ Հայ
 ժողովուրդը կնկատի գրքոյկներին մէջ, անյիշելի
 կը թողնի, քանի որ ունենք յոյս, որ մօտիկ ա-
 պագայում, կանհատանան դրանք բոլորը, երբ
 մենք մեր ներկայ փորձերի համար հրատարա-
 կութիւններից գոյացած արշիւնքով կարող ենք
 ծածկել այն տեխնիքական բացն: Ուրեմն մենք
 մեր ներկայ հրատարակութիւնները գնում ենք
 Հայ ընթերցողի առաջ, ու նրան ընդունում թէ
 քննադատի ու թէ բժշկի տեղ: Աղամեան կատէր-
 «Ապրի անկեղծ բժիշկը». և իրաւ, գրքերս քննա-
 դատողներն թէ քննադատներն ու թէ բժիշկ-
 թող նորա քննադատեն անկեղծութեամբ, բնաւ
 չյիշելով կուսակցական մտքեր, կամ այն թէ գեռ
 նա 19—ամեայ է, գեռ նրան հարկաւոր է շատ
 բան սովորել, քան թէ գրել, ինչպէս երբեմն
 մենք, ասում ենք մենք, իսկ Հայ ընթերցատէրը
 լինի բժիշկ ու նրա գնած գրքոյկների հասոյթով
 կարողանանք շարունակելու ու գէթ առնելու
 միջնակարգ կրթութիւն, քանի սովորելու համար
 երբէք ուշ չէ: Կատօն 80 ամբական էր, երբ սկը-
 սեց սովորել յունարէն. Պլուտարքոս 70—80—ի
 մէջ սկսեց լատինարէն սովորել, և այլն և այլն
 ասում է Շիրակ Երացոյցը:

Haverhill Public Library.

This book, unless marked "Seven day book," may be kept four weeks, and, if non-fiction, may be renewed once for four weeks. If it is fiction, or on the reserve list, it may not be renewed. It may not be transferred.

If this book is kept overtime, a fine of two cents a day will be charged. If sent for by messenger, the fine and twenty cents additional will be charged.

Borrowers finding this book mutilated or defaced will please report it.

[illegible]

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0372523

61.600.